

T.C.
BAŞBAKANLIK
DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı
Yayın Nu: 53

**ERMENİ MESELESİNİN
SİYASİ TARİHÇESİ
(1877-1914)**

Münir Süreyya Bey

ANKARA-2001

Proje Yöneticisi

Yusuf SARINAY

Devlet Arşivleri Genel Müdürü

Proje Sorumluları

Necati AKTAŞ *Necati GÜLTEPE*

Devlet Arşivleri Devlet Arşivleri
Genel Müdür Yardımcısı Genel Müdür Yardımcısı

Mustafa KAPLAN

Osmanlı Arşivi Daire Başkanı

Yayına Hazırlayanlar

Uğurhan DEMİRBAŞ

Ali Osman ÇINAR

Mücahit DEMİREL

Seher DİLBER

Recep KARACAKAYA

Nuran KOLTUK

Ümmihani ÜNEMLİOĞLU

**ERMENİ MESELESİNİN
SİYASİ TARİHÇESİ
(1877-1914)**

Münir Süreyya Bey

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren idaresi altında bulunan milletleri adil ve hoşgörülü bir biçimde yönetmiş, devletin tebaası olan bütün unsurlar, sağlanan bu geniş hürriyet ortamından yararlanmışlardır. Osmanlı tebaasının önemli bir kısmını oluşturan gayri müslimler içinde yer alan Ermenilere de diğer bütün milletlere olduğu gibi her türlü hürriyet, mülkiyet güvenliği, eğitim ve dil serbestisi, ekonomik refah sağlanmıştır; ırkî ve dinî hürriyetlerini barış ve güven içinde koruma fırsatı verilmiştir. Ermeniler yüzyıllar boyunca hiçbir sıkıntı ile karşılaşmadan yaşamışlar, hattâ kendilerine Hıristiyanlar içinde imtiyazlı bir statü de tanınmıştır.

Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemlerde gayri müslimlerle ilgili bir problem görülmezken, devletin zayıflayıp güç kaybetmesi üzerine Düvel-i Muazzama'nın gayri müslimleri kendi dinî, siyasî ve ekonomik menfaatleri doğrultusunda yönlendirmeye başlaması ile Ermeni meselesi ortaya çıkmıştır. Ermeniler bundan sonra Osmanlı Devleti'nin bütün Hıristiyan unsurları gibi bağımsız bir devlet kurma çabasına girmişlerdir.

Büyük devletlerin kendi hesaplarını gizlemek için sorunu bir insanlık ve Hıristiyanlık sorunuymuş gibi göstermeleri Ermeni kilisesini de etkilemiştir. Başta Ermeni Patrikhanesi olmak üzere bağımsızlık ve muhtariyet hayali peşinde koşan Ermeniler kendileri üzerinde oynanan oyunları görememişlerdir.

"Ermeni Meselesinin Geçirmiş Olduğu Safahat-ı Siyasiyyeye Dair Tarihçe (1877-1914)" adıyla Tiflis Başşehbenderi Münir Süreyya Bey tarafından kaleme alınan bu eser, Ermeni meselesinin ortaya çıkışı ve gelişmesinde büyük devletlerin rollerini ortaya koymakta ve daha çok siyasi ve diplomatik girişimleri ele almaktadır.

Bu eserin neşriyle, dünya kamuoyunun, Ermeni meselesinin gerçekte ne olduğunu, temelinde hangi unsurların ve güçlerin bulunduğunu Türk ve diğer büyük devlet yetkililerinin yazışmalarına dayanarak görmesi, değerlendirmesi ve öğrenmesi hedeflenmiştir.

Tarafsız bir şekilde, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgelere dayanılarak ortaya konan bu eserin yayınlanması ile gerçekleri gün ışığına çıkaracak kaynak bir eserin bilim dünyasının hizmetine sunulmuş olacağını ümit ederiz.

M. Selçuk POLAT

Başbakanlık Müsteşar Yardımcısı

SUNUŞ

Osmanlı Devleti'nin son elli yılına damgasını vuran en önemli sorunlardan biri olan Ermeni meselesi, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında İngiltere ile Rusya arasındaki rekabetin yarattığı emperyalizm sorunu olarak ortaya çıkmıştır. Ermeniler bundan sonra Osmanlı Devleti'nin bütün Hıristiyan unsurları gibi bağımsız bir devlet kurma çabasına girmişlerdir.

Osmanlı Devleti, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında yenilgiye uğradıktan sonra, 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi ve daha sonra onun yerini alan Berlin Antlaşması'nın 61. maddesiyle Ermenilerle ilgili ıslahat yapmayı kabul etmişti. Böylece Ermeni sorunu uluslararası antlaşmalara girmek suretiyle Osmanlı Devleti'nin kendi egemenlik hakları çerçevesinde çözebileceği bir iç sorun olmaktan çıkmış, Rusya ve İngiltere'nin müdahale aracı olarak kullanacakları bir sorun haline dönüşmüştür.

Aslında asırlardır Osmanlı Devleti'nin yönetimi altında yaşayan Ermeniler imparatorluğun her tarafına dağılmışlar, korkusuzca, asayiş içinde, mal, can, ırz ve namusları emniyet altında, mezheb açısından da tamamen serbest, huzurlu, ekonomik açıdan ise Müslüman tebedan daha rahat yaşamışlardır. Ticaret ve sanatla uğraşmışlar, sarraflık ve kuyumculuk yapmışlar, öteden beri Osmanlı Devleti'nce özel hizmetlerde ve emniyet gerektirecek işlerde kullanılmışlardır. Devletin Darphane ve Baruthane gibi önemli müesseselerinin başına geçmişler ve "millet-i sâdıka" olarak adlandırılmışlardır. Osmanlı Devleti Hıristiyan tebeasına karşı eşit muamele etmiş, bunlardan birini diğerine tercih etmemiş ve birbirlerinin işlerine karıştırmamıştır.

"Ermeni Meselesinin Geçirmiş Olduğu Safahat-ı Siyasiyyeye Dair Tarihçe (1877-1914)" adıyla kaleme alınan ve Tiflis Başşehbenderi Münir Süreyya Bey tarafından hazırlanan bu rapor, 9 Temmuz 1916 da İstanbul'da tamamlanmıştır ve toplam 194 sayfadır.

Münir Süreyya Bey, raporunda Ermeni meselesinin milletlerarası bir sorun olmasından başlayarak, Birinci Dünya Savaşının başlangıcına kadar geçen süre zarfında meydana gelen gelişmeleri üç ana bölümde ele almıştır.

Birinci bölüm, İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya sefirlerinin Hariciye Nezareti'ne verdikleri 11 Haziran 1880 tarihli ortak notayla başlayıp, 1883 yılı olaylarıyla sona ermektedir.

İkinci bölüm, 1894 yılındaki Sason isyanıyla başlayıp, 1897 yılındaki olaylara kadar devam etmektedir.

Üçüncü bölüm ise 1912 tarihinden başlayarak, 1914 senesinde Birinci Dünya Savaşının çıkışına kadar geçen süredeki gelişmeleri kapsamaktadır.

Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'nın Hariciye Siyasî bölümünde, 2875/9 dosya ve gömlek numarasıyla kayıtlı olan raporda, Ermeni meselesinin ortaya çıkışı ve gelişmesinde büyük devletlerin rolleri, siyasî ve diplomatik girişimleri, ıslahat teşebbüsleri, Ermenilerin faaliyetleri, büyük devletlerin takındıkları tavırlar açıkça ortaya konulmaktadır.

Hazırlanan bu kitap aslına sadık kalınarak sadeleştirilmiş, Avrupa dillerindeki yer isimleri orijinal yazılışlarıyla, şahıs isimleri ise Osmanlıca okunuşlarıyla verilmiştir. Münir Süreyya Bey'in rapor metninde dipnot olarak belirttiği şahıs isimlerinin yazılışları aynen korunarak gösterilmiştir.

Raporda geçen yer, şahıs isimleriyle kurum ve terimler için ayrıntılı bir indeks hazırlanmış, orijinal yazılışları eksik olan bazı şahıs isimleri parantez içinde burada belirtilmiştir.

Hazırlanan bu kitap, iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, raporun sadeleştirilmiş hali, ikinci bölümde ise raporun fotokopisi ve ekleri bulunmaktadır.

Orijinal haliyle her sayfada tek sütun olan raporun fotokopisi, yer tasarrufu açısından iki sütun halinde verilmiştir. Fotokopide görülen sayfa numaraları Münir Süreyya Bey tarafından verilen numaralardır.

Münir Süreyya Bey'in raporunda kullandığı ve Osmanlı Arşivi'nin çeşitli fonlarında bulunan 183 adet belge, bugünkü tasnif numaralarıyla "Ekler" bölümünde yer almaktadır. Bu bölümde her belgenin fotokopisinin başına tanıtıcı bir başlık konulmuş, sonuna da kimliği yazılmıştır.

Münir Süreyya Bey, raporunda yararlandığı belgelerin bir kısmını numaralandırmıştır. Raporda sözkonusu edilen ancak sıra numarası olmayan belgeler tarafımızdan tesbit edilmiş ve tüm belgelere müteselsil olarak numara verilmiştir. Bir karışıklığa meydan vermemek için Münir Süreyya Bey'in metninde yer alan belge numaraları kullanılmamıştır.

Ayrıca Münir Süreyya Bey, raporunda Sarı Kitap olarak da bilinen orijinal adı "Documents Diplomatiques, Affaires Arméniennes, Projets de Réformes Dans L'empire Ottoman (1893-1897)" olan eserden de faydalanmıştır. 1897 yılında Paris'te basılan bu eserin orijinal adı kitapta ilk geçtiği yerde dipnot olarak gösterilmiştir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgelere dayanılarak ortaya konan bu eserin, tarihi gerçeklerin ilmin ışığında aydınlatılmasına yardımcı ve ilgililere çalışmalarında yararlı olması en büyük dileğimizdir.

Genel Müdürlüğümüz tarafından yürütülen çalışmalara her zaman destek olan ve bu eserin yayınlanmasına da imkan sağlayan Başbakanlık Müsteşarı Sayın Ahmet ŞAĞAR ile Müsteşar Yardımcısı Sayın M. Selçuk POLAT'a teşekkürlerimizi sunmayı görev bilmekteyiz.

Kitabın konuyla ilgilenenlere yararlı olmasını diler, eserin yayınlanmasında emeği geçen Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü personeline teşekkür ederim.

Dr. Yusuf SARINAY
Devlet Arşivleri Genel Müdürü

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
HR. SYS	: Hariciye Nezareti, Siyasi Kısım
İ. MMS	: İrade, Mesail-i Mühimme
no	: numara
s.	: sayfa
Y. EE	: Yıldız Esas Evrakı
YA. HUS.	: Yıldız-Sadaret Hususi

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ÖNSÖZ	V
SUNUŞ	VII
KISALTMALAR	XI
İÇİNDEKİLER	XIII
MÜNİR SÜREYYA BEY'İN HAYATI.....	XVII

I. BÖLÜM

MÜNİR SÜREYYA BEY RAPORUNUN SADELEŞTİRİLMİŞ METNİ.....	1
İNDEKS.....	105
RAPOR METNİNİN FOTOKOPİSİ.....	115

II. BÖLÜM

EKLERİN FOTOKOPİLERİ.....	217
---------------------------	-----

MÜNİR SÜREYYA BEY (1871-1932)

XIX

MÜNİR SÜREYYA BEY'İN HAYATI

Münir Süreyya Bey Mabeyn Başkatibi Emin Bey-zâde Ahmed Süreyya Bey'in oğludur. 1871 yılında İstanbul'da doğmuştur. İlkokuldan sonra Mektebi Sultanî'yi bitirmiştir. Fransızca bilmektedir.

13 Eylül 1892'de 22 yaşında Mekteb-i Sultanî'de Fransızca öğretmenliğiyle devlet memuriyetine başlamış, bu görevine ilaveten 26 Eylül 1892'de Hariciye Tahrirat Kalemi'ne stajyer olarak atanmıştır. 18 Nisan 1896'da Bulgaristan Komiserliği Fransızca Kitabeti'ne tayin edilmiştir. 9 Temmuz 1896 da gösterdiği başarılarından dolayı Nişân-ı Alf-i Osmânî ile taltif edilmiş, 17 Ocak 1897'de ise rütbe-i sâlise tevcih buyurulmuştur. 8 Kasım 1898'de rütbe-i saniye sınıf-ı sanîsi tevcih edilerek ünvanı Fransızca Başkatip Muavinliğine yükseltilmiştir. 15 Ocak 1899'da üstün başarılarından dolayı kendisine Üçüncü rütbeden Nişân-ı Âlî-i Osmanî verilmiştir. 11 Nisan 1899'da rütbe-i saniye sınıf-ı mütemâyizi tevcih buyurulmuştur.

11 Eylül 1899'da Barselona Başşehbenderliği'ne, 24 Nisan 1904'te Şira (Siroz) Başşehbenderliği'ne, 5 Nisan 1905'te de Nis Başşehbenderliği'ne atanmıştır. Nis'in iklimine uyum sağlayamadığı gerekçesiyle Bern Sefareti Başkitabeti'ne naklini istemiş, 10 Haziran 1905'te bu göreve atanmıştır.

29 Kasım 1906'da Viyana Sefareti Başkitabeti'ne tayin edilmiştir¹.

9 Kasım 1908'de Brüksel Sefareti Başkitabeti'ne, 10 Ekim 1910'da Brezilya ve SaoPaulo Başşehbenderliği'ne, 19 Şubat 1914'te Tiflis Başşehbenderliği'ne, 11 Haziran 1920'de Cenevre Başşehbenderliği'ne atanmıştır.

13 Mayıs 1921'de Hariciye Nezareti Umur-ı İdariye Müdür-i Umumisi olmuş, 1 Kasım 1922'de bu görevinden alınmıştır.

19 Mart 1923'te Makam-ı Hilafet 2. Kitabeti'ne tayin edilmiş, 5 Mart 1924'te bu görevinden de azledilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilânından sonra 30 Mayıs 1924'te Hariciye Vekaleti Umur-ı Şehbenderî ve Ticarî Müdürü olan Münir Süreyya Bey, 5 Mart 1925'te Madrit Maslahatgüzarlığı'na atanmış, 25 Mayıs 1925'te Madrit Maslahatgüzarlığı İdareye M. Müsteşarı olmuş, 3 Haziran 1925 Madrit Maslahatgüzarlığı İdareye M. Başşehbender olmuştur.

19 Ağustos 1927'de New York Başşehbenderliği'ne atanan Münir Bey, 21 Eylül 1929 Atina-Pire Başşehbenderi olmuş ve en son olarak 1 Ağustos 1931'de Hariciye Vekaleti Protokol Umum Müdürlüğü görevine getirilmiştir.

Münir Süreyya Bey 10 Nisan 1932 tarihinde vefat etmiştir².

¹BOA., Hariciye Sicil Dosyası, 224-260/228

²Dışişleri Bakanlığı Arşivi

I. BÖLÜM

MÜNİR SÜREYYA BEY RAPORUNUN SADELEŞTİRİLMİŞ METNİ (1877-1914)

Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi
(1877-1914)

Bende
Münir Süreyya

Hariciye Nezaretine

Ermeni sorununun geçirmiş olduğu siyasi evrelerle ilgili olarak düzenlenip yazılması istenen siyasi tarihin üç dönemde ele alınması gerekir.

Üç dönemin ilki, altı büyük devlet konsoloslarının Hariciye Nezareti'ne verdikleri 11 Haziran 1880 tarihli ortak notayla başlamış ve 1883 yılında sona ermiştir (*Ek 1*).

İkinci dönem 1894 tarihinde meydana gelen Sason olayıyla başlamış ve 1897 tarihinde kesintiye uğramıştır.

Üçüncü dönem ise 1912 tarihinde başlayarak 1914 yılında başgösteren Dünya Savaşı dolayısıyla duraklamaya uğramıştır.

Aşağıda da ayrıntılarıyla belirtileceği gibi bu üç dönemin ilki diğer iki döneme, özellikle ikinci döneme göre hafif geçmiştir. Üç dönemin en şiddetlisi ikinci dönemdir. Çünkü bu dönem gerek yabancı ülkelerin müdahalelerinin şiddeti, gerek meydana gelen olayların fecaati ve yaygınlığı açısından Osmanlı hükümetini zaman zaman içinden çıkılmaz zor durumlara sokacak evreler göstermiştir.

Üçüncü döneme gelince; bu süre içerisinde önemli olaylar olmaması dolayısıyla devletlerin müdahalesi ikinci dönemdeki gibi şiddet ve yaygınlık kazanmamıştır. Bununla birlikte bu dönem Balkan Savaşı'ndan yeni çıkmış olan Osmanlı Devleti'nin güçsüz bir durumda olması sebebiyle dikkat çekicidir. Büyük devletlerin o sıradaki karşılıklı ilişkileri ve özellikle Fransa-İngiltere ve İngiltere-Rusya'nın bilinen anlaşmaları sebebiyle üçüncü dönemin muhtemel sonuçlarının bizce kaygı uyandırması kaçınılmazdı.

Bu üç dönem sırasında meydana gelen önemli olaylar ve büyük devletlerin, özellikle İngiltere, Rusya ve Fransa'nın gösterdikleri yakın alaka ve bencilce istekler doğal olarak Osmanlı hükümetini çok fazla meşgul etmiş hatta zaman zaman hükümeti sarsacak şekilde gelişmişti.

Parlamentolarda, dışişleri bakanlıklarında resmî ağızlardan çıkan acı acı tehditler, çeşitli partilerden konuşmacıların ve bunların içinden Gladston gibi dünya

çapında ünlü kişilerin hücum ve saldırıları zaman zaman şiddet kazanmaktaydı. Ünlü yazarlar ve büyük fikir adamlarının, Klemanso³ gibi Anatol Frans⁴ gibi ateşli kalemleri ve etkili sözleri, Alber dö Mun⁵ ve Dönis Koşan⁶ gibi muhafazakâr oldukları için Katoliklik dışındaki mezheplere ve özellikle de Hıristiyanlığın zıddı sayılan İslam dinine karşı kalplerinin derinliklerinde sakladıkları nefret ve düşmanlıkla tanınan batılı siyasetçilerin zehirli sözleri, tatsızlık veren yazıları, İngiltere ve Amerika'da önemli yer tutan Protestan papaslarının mutaassıp ve dindar ahaliyi aleyhimize kışkırtma konusunda sürekli çalışmaları dünya kamuoyunu bize düşman etmekteydi. Aleyhimize bu düşünce akımını hazırlayan kuvvet de hep Ermeni propagandası oldu.

Üç dönemin birbirinden farklı bir yanı da birinci ve üçüncü dönemlerde Osmanlı Devleti'ne altı devlet tarafından müdahalede bulunduğu halde ikinci dönemde bu görevin bugün savaş halinde bulunduğumuz İngiltere, Rusya ve Fransa devletlerine verilmiş olmasıdır. Bu üç devletin ikinci dönemde bize karşı gösterdikleri hiddet ve şiddet diğer dönemlerde görülmemiştir. Bunun altında yatan sebep de her halde altı devlet arasındaki siyasal rekabet olmalıdır. Birinci ve üçüncü dönemlerde Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın müdahaleye ortak olmaları müdahalenin ikinci dönemdeki kadar şiddetli olmasına engel teşkil etmiştir.

Ne olursa olsun bu üç döneme ilişkin devletlerin müdahaleleri Osmanlı hükümetini üzmüş, Ermeni komite ve taraftarlarına da gereğinden fazla güç ve kuvvet vermiştir.

Hazîne-i Evrâk'da bulunan resmî belgelerin azlığı, başka bir deyişle eksikliği birinci döneme ait siyasî olayların tüm açıklığıyla hazırlanıp yazılmasına engel olmuştur. Bu dönemle ilgili yazabildiğimiz siyasî tarih diğer iki dönem için bir önsöz olmaktan ileri gidemez. Belge yokluğu daha iyi bir şeyler yazmamıza mâni olmuştur.

Burada herşeyden önce söylenmesi gereken, Ermeni işlerinin ilk kez Ayastefanos'ta Osmanlı Devleti ile Rusya Devleti arasında imzalanan sulh

³Clemenceau

⁴Anatole France

⁵Albert de Moun

⁶Denis Cochin

antlaşmasında söz konusu edilmesidir. Aslında o zamana kadar Ermeni meselesi hiç duyulmamıştır. Kırım Savaşı sonucunda sâdır olan ıslahat fermanındaki eşitlik hükümleri tüm Hıristiyan tebeayı kapsamaktaydı. O tarihten sonra devlet yönetiminin çeşitli birimleriyle ilgili olarak zaman zaman sâdır olan ıslahat fermanlarında Ermeniler ayrıca belirtilmeyip, vaad edilen ıslahat fark gözetilmeksizin bütün tebeayı içine almaktaydı.

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında çıkan son savaşın neticesinde Rus ordusu Ayastefanos'a geldiği zaman Patrik Nerses Varjabedyan Rusya Başkumandanı Grandük Nikola'ya başvurarak Ayastefanos'ta imzalanan sulh antlaşmasına Ermeni milleti lehine bazı maddeler koydurmuştur. Aslında Ayastefanos'ta 3 Mart 1878 tarihinde imzalanmış olan sulh antlaşmasının on altıncı maddesi gereğince Osmanlı Devleti Ermenilerin yerleşik olarak buldukları eyâletlerde o yerin ihtiyaçlarına göre gerekli ıslahat ve düzenlemeleri yapmayı taahhüt etmiştir.

Daha sonra Berlin Kongresi'nin toplanışı sırasında yine bu patrik, kendisinden önceki patrik Kırimyan'ın başkanlığında Berlin'e bir heyet göndererek Ayastefanos Antlaşması'na konulan maddelerin Berlin Antlaşması'na da alınmasını temin etmiştir. Gerçekte Berlin Antlaşması'nın altmış birinci maddesi, ahalisi Ermeni olan eyâletlerde o yerin ihtiyaçlarına göre gerekli olan ıslahatı yapma ve Çerkeslerle Doğu Anadolu halkına karşı Ermenilerin huzur ve emniyetini sağlama görevini Osmanlı Devleti'ne yüklemiştir. Bâbîâlf'nin alınan tedbirler hakkında yeri geldikçe bilgi vereceği ve devletlerin bu tedbirlerin uygulanmasına nezaret edecekleri şeklindeki husus da bu maddenin gereklerindedir.

[*] Ermeni sorununun birinci dönemi, Berlin Antlaşması'yla Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında akdedilip 4 Haziran'da İstanbul'da imzalanan mukavele hükümlerine göre padişahın yapmak zorunda olduğu dahilî ıslahatla ilgili tedbirlerin hemen alınması gerektiğine dair İstanbul İngiltere Sefiri Layard tarafından Bâbîâlf'ye verilen 19 Ağustos 1878 tarih ve 68 numaralı notayla başlar. Bu notanın bir paragrafında "Berlin Antlaşması gereğince özellikle Ermeniler için istenen tedbirlerin önce padişah tarafından belirlenmesi sonra da bu antlaşmanın icrasına nezaret etmek hakkına sahip, imzası bulunan diğer ülkelere de tebliğ edilmesi lazım geleceği" kaydı

*Bu kısmı Münir Süreyya Bey metne sonradan ilave etmiştir. Sayfa numarası koymamıştır.

görülmüştür. Sözü edilen notada öncelikle Osmanlı Asyası'nda Avrupalılar tarafından teşkil edilerek komuta edilecek bir jandarma kuvveti oluşturulması, ikinci olarak Osmanlı Asyası'ndaki büyük şehirlerin bazılarında hüküm ve nüfuzu küçük mahkemelerde geçerli olacak birer mahkeme kurulması ve bu mahkemelerin her birinde kanunların inceliklerini bilen birer Avrupalı bulundurulması, çıkan her yeni ilâmda bu Avrupalının olurunun alınması, üçüncü olarak da her vilâyete o vilâyetin gelirlerinden sorumlu olacak ve iltizamı toplayarak hükmü on yıl süreyle geçerli olacak nizamın hazırlanıp düzenlenmesine memur olmak üzere birer tahsildar tayin olunması, bu tahsildarların da çoğunluğunun Avrupalı olması gibi hususlar teklif edilmiştir. Notanın sonunda da "İngiltere devleti, Bâbîâlî'ye teklif edilen bu ıslahatın bütünüyle ve eksiksiz olarak uygulanması için padişah tarafından tayin edilecek vali ve hâkimlerin görevlerini lâyıkiyle yaptıkları müddetçe memuriyetlerinde belirlenen süre dahilinde bırakılmalarının gerekli olduğunu ve konunun tahsildarları da kapsamına almasını arzu ettiğini bildirir." denilmiştir. (*İstanbul İngiltere Sefareti'nin 19 Ağustos 1878 tarih ve 68 numaralı notası. Ek 2*).

Bâbîâlî, İngiltere Sefareti'nin yukarıda adı geçen notasının içeriğini Meclis-i Vükelâ'da ayrıntılarıyla inceledikten sonra sefarete gönderdiği cevabî notada ıslahatın yapılmasını esas olarak kabul ettiğini, jandarma teşkilâtının kurulması sırasında öğretmen sıfatıyla jandarma bölüklerinde yabancı zâbitler görevlendirileceğini, mahkemelere nezaret etmek üzere kanunların inceliklerini bilen ve istenen özelliklere sahip yabancı müfettişler tayin edeceğini, maliye ve tahsilat işlerini düzeltmek için ise maliyeden anlayan birkaç yabancı uzman bulunduracağını bildirmiştir. (*Bâbîâlî'nin İngiltere Sefareti'ne cevabî notası. Ek 3*).

İstanbul'da ikamet eden büyük devletler sefirlerinin verdiği 11 Haziran 1880 tarihli notanın birinci kısmı Türk-Yunan sınırının belirlenmesi gibi maddelerle, sadece son paragrafı ise Ermeni işleriyle ilgilidir. Büyük devletlerin sefirleri bu nota ile Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi gereğince yapılması icab eden maddeleri sıraladıktan sonra o tarihe kadar bu konuda hiç bir şey yapılmamış olduğunu belirtmişler, Ermenilerin yaşadıkları vilâyetlerimizde bulunan konsoloslarından aldıkları raporlara dayanarak bu vilâyetlerin acınacak bir durumda olduğunu belirterek 61. maddenin tümüyle ve hemen uygulanmasını, bu madde hükümlerine uygun olarak

tarafımızdan şimdiye dek alınan önlemlerin de açıklanmasını Osmanlı hükümetinden istemişlerdir. (*Altı sefirin 11 Haziran 1880 tarihli notası. Ek 1*)⁷.

Birinci döneme ait belgelerin en önemlisi şüphesiz altı sefirin yukarıda sözü edilen 11 Haziran 1880 tarihli notalarının Ermeni meselesiyle ilgili son paragrafına cevaben Hariciye Nazırı Abidin Paşa tarafından yazılan 5 Temmuz 1880 tarih ve 58740/52 numaralı notadır (*Ek 4*).

Bu nota ilk döneme ait tarihî bir belge olmakla beraber 1895 yılında İngiltere, Rusya ve Fransa sefirleri tarafından Mâbeyn-i Hümayûn'a verilen ıslahat lâyiha ve muhtırasına cevaben hazırlanmış olduğumuz lâyihaya esas teşkil etmesi açısından da önem taşır. Bu yüzden sözü edilen notanın içeriği özet olarak aşağıda zikredilmiştir:

Hariciye Nazırı Abidin Paşa notasında, son Osmanlı-Rus savaşından sonra içinde bulunulan tüm sıkıntı ve güçlükler arasında dahi Osmanlı Devleti'nin 61. madde hükümlerinin uygulanmasını hiç bir zaman unutmadığını, aksine Ermenilerin ve diğer tebeanın durumlarının ıslahı ve asayişin sağlanması için icraata ne yönden başlanması gerektiğini incelediğini ve yapılabilecek ıslahat tedbirlerinin uygulanması konusunda Doğu Anadolu'nun her tarafına ve diğer vilâyetlere çeşitli memurlar gönderdiğini ve yapılabilecek herşeyi yapmaktan geri durmadığını belirtmiş ve bu konudaki diğer kararları da ayrıntılarıyla anlatmıştır.

Alınan ıslahat kararları şöyle özetlenebilir:

- 1- Avrupa usulüne göre Nizamiye Mahkemeleri icrâî kuvvetten ayrılmıştır.
- 2- Halkın rahatlmasını sağlamak maksadıyla vergi tahsili ve âşar konusunun yeni bir şekle konulması için çeşitli denemeler yapılmaktadır.
- 3- Bazı yerlerde jandarma ve polis teşkiline başlanmış, yerli ve yabancı bazı uzman zâbitlere bu konuda kanun teklifleri hazırlayıp sunma görevi verilmiştir.
- 4- Her nahiye, nahiye halkı tarafından seçilen nahiye meclisi üyeleri arasından hükümetçe tayin edilecek bir müdür tarafından yönetilecek ve bu müdür belediye görevlerini yerine getirecek, icra kuvvetlerinin bazı görevlerini de üstlenecektir.

⁷Bu layihanın sonuna eklenecek önemli resmî belge suretlerinin sıra numaraları parantez içerisinde sonlarına konulacaktır.

⁸Bu layihanın sonuna eklenecek önemli resmî belge suretlerinin sıra numaraları parantez içerisinde sonlarına konulacaktır.

5- Müdür nahiye halkının çoğunluğu hangi mezhepten ise o mezhepten seçilecek, yardımcısı da azınlığın mezhebinden olacaktır.

6- Halk tarafından seçilecek dört veya altı üyeden oluşan karma bir meclis müdüre yardımcı olacaktır. Sadece birinci defa müdür ve nahiye meclis azası, nahiye halkından olmak üzere kaza meclis idaresi tarafından tayin edilecektir.

7- Müdürün beraberinde sayıları o yerin gerçek ihtiyaçlarına göre arttırılabilecek jandarmalar bulunacaktır. Her nahiye jandarma takımı diğer nahiyelerin jandarma takımlarından yardım isteyebileceklerdir.

8- Bu mahallî zabıtalardan başka –kanun hükümlerine uygun olarak– her vilâyette bir vilâyet jandarması kurulacak ve bunların zabıt ve erleri Osmanlı tebeasının bütün sınıflarından seçilecektir. Bu jandarma heyeti valinin idaresi altında olacak, mutasarrıf ve kaymakamların emrine hazır bulunacaktır. Vilâyet jandarması istenildiğinde mahallî zabıtalara yardım edecektir.

9- Müdür ve nahiye meclisleri aracılığıyla bölge okulları arttırılacak, tarımın geliştirilmesine çalışılacak ve sulama yolları iyileştirilecektir.

10- Seyyar ceza mahkemeleri kurulacak, bu mahkemeler nöbetleşe usulüyle gerekli yerlere giderek görevlerini yapacaklardır.

11- Osmanlı hükümeti becerikli ve namuslu kişileri mezhep ayrımı yapmaksızın devlet memuriyetine kabul etmiş olduğundan bu yöntem daha da yaygınlaştırılacak ve yakında sonuçları alınacaktır.

12- Bir yerde refahın sağlanması için gerekli olan eğitim ve bayındırlık işlerinin bizde de gelişmesi için her türlü gayret ve özen gösterilecektir. Bunun için her vilâyetin gümrük, tuz ve tütün vergileri hâsılâtıyla vakıf gelirleri dışındaki diğer bütün gelirlerinden mahallî idarenin her türlü masrafı çıktıktan sonra –ilerde devletin gelirleri çoğaldıkça arttırılmak üzere– kalan miktarın onda biri gelecek yıldan itibaren o vilâyetin eğitim ve bayındırlık işlerine tahsis edilecektir.

13- İncelenip görüşülmekte olan vilâyetler nizamnamesi en yakın zamanda bütün Anadolu vilâyetlerinde uygulamaya konulacak, valilerin yetkileri genişletilecek ve görevleri emniyet altına alınacaktır.

Bu notanın sonunda: Van, Diyarbakır, Bitlis, Erzurum ve Sivas vilâyetlerince resmen yapılan nüfus sayımı sonucunda bu vilâyetlerde yüzde 17 Ermeni, yüzde 4 diğer gayri müslim cemaatler ve yüzde 79 oranında Müslüman olduğu, Ermenilerin bulunduğu Doğu Anadolu vilâyetlerine, yapılacak ıslahatla ilgili alınan tedbirler hakkında sürekli bilgi verileceği adı geçen sefirlere bildirilmiştir.

Altı devletin sefirleri bu notamıza 7 Eylül 1880 tarihli imzalı ortak bir notayla cevap vererek Bâbiâlfice öne sürülen tekliflerin 61. maddenin metin ve fikirlerine uygun olmadığını belirtmişlerdir. Notamızda yer alan kararları birer birer çürütmüşler, alınan ıslahat kararlarıyla ilgili çeşitli sorular sorarak her zaman ve herşeyde yaptıkları gibi bu kez de beğenmezliklerini ve fenalık düşündüklerini göstermişler ve aşağıdaki cümleyle notalarına son vermişlerdir:

"Aşağıda imzası bulunanlar sonuç olarak, Ermenilerin bulunduğu eyâletlerde yürürlüğe konulacak ıslahatın, Osmanlı hükümetinin Berlin Antlaşması'nda verdiği söz uyarınca mahallî ihtiyaçlara uygun olması ve devletlerin yönetimi altında yapılması gerektiği hakkındaki esas madde üzerine Bâbiâli'nin dikkatini çekerler ve bu vesile ile saygılarını bildirirler."(*Sefirlerin 7 Eylül 1880 tarihli notası. Ek 5*).

O tarihte altı devletin sefiri olan kişilerin adları aşağıda ek olarak verilmiştir:

Almanya Sefiri:	F. Hatçfeld (<i>V. Hatzfeld</i>)
Fransa Sefiri:	T. Tisso (<i>Th. Tissol</i>)
İngiltere Sefiri:	Goşen (<i>Goschen</i>)
Rusya Sefiri:	Novikof (<i>Novicow</i>)
Avusturya–Macaristan Sefiri:	Dö Kalis (<i>De Calice</i>)
İtalya Sefiri:	L. Korti (<i>L. Corti</i>)

Bu iki önemli nota karşılıklı verildikten sonra ne yapıldığına dair elimizdeki belgelerde hiç bir bilgiye ulaşamadık. İhtimal ki, sorun kendi hâline bırakılmıştır.

Yalnız İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Granvil'in İstanbul Sefiri Mösyö Goşen'e yazmış olduğu ve Tercüme Odası belgeleri arasında bulunan 9 Şubat 1881 tarihli bir İngiliz resmî yazısı (*Ek 6*) içeriği açısından önemlidir. Zira bu yazı üzerinde düşünüldüğünde bize biri doğrudan diğeri dolaylı olmak üzere iki şey öğretmektedir. Dolaylı olarak öğrendiğimiz konu, altı devletin sefirleri tarafından verilmiş olan 7

Eylül 1880 (*Ek 5*) tarihli cevabî notadan sonra ortak müdahalenin bırakılmış olması durumudur. Doğrudan açık olan konu ise vilâyetlerin durumu kötü olduğu için İngiltere hükümetinin ıslahatın yapılması konusunda ısrarcı oluşudur. Gerçekten Lord Granvil Anadolu'da yaşayanların özellikle de Hıristiyan ahalinin durumuyla ilgili üzücü raporlar almakta olduğunu ve Erzurum'dan gelen bazı raporların bu vilâyette Osmanlı Devleti'nin nüfuzunun süreklilik ve bekâsı için tehlikeli olabilecek kötü yönetim, zulüm ve düşmanlıklardan bahsettiğini bildirdikten sonra bu durum hakkında bir takım bilgiler vermekte ve söze şu şekilde devam etmektedir:

"Geçen şu iki aylık süre içerisinde durum iyileşecek yerde bir kat daha kötüleşmiştir, can ve mal emniyeti önceye göre azalmıştır. Yoksulluk, çaresizlik, rüşvet ve yolsuzluk artmaktadır. İngiltere Devleti, padişahın şu hoş olmayan durumdan haberdar olmadığını zannettiğinden durumu padişaha bildirmeniz için ilk fırsattan yararlanmanız arzusundadır. Edinilen bilgilere göre halk âciz kaldığı şu katlanılmayacak durumdan kurtulmalarını sağlayacak her teklifi kabul etmeye meyillidir. Bunu padişaha söyleyiniz. Bölgedeki memurlar bu kargaşadan son derece sorumludur. Hıristiyan ahali kendilerine saygı ve hürmetle davranılmış olsaydı Bâbîâlî tarafından ıslahatla ilgili tedbirlerin alınmasını sabır ve sükûnetle bekleyebilirdi. Fakat haklı olarak yaptıkları şikâyetler nefretle karşılanmakta, adaletin yerine getirilmesi konusundaki istekleri kendilerine daha kötü davranılmasına sebep olmaktadır. Alınan haberlere göre eğer Bâbîâlî ıslahat çalışmalarına hemen ve gerçekten başlamazsa muhtemelen bahara doğru sınırdaki eyâletlerde padişahın hüküm ve nüfuzunu sarsacak mahiyette birtakım karışıklıklar çıkmasına sebep olacaktır."

Bir sureti Hariciye Nezareti'ne verilmiş olan bu nota üzerine ne yapıldığı bilinmemektedir ve nota içeriğinin İngiltere sefiri tarafından bizzat padişaha arz edilip edilmediği de meçhuldür.

Burada yine Tercüme Odası belgeleri arasında ortaya çıkan Londra Sefareti'nin 7 Nisan 1881 tarih ve 8432/89 numaralı yazısını da belirtmek gerekir. Muzurus Paşa Asım Paşa'ya yazdığı bu yazısında Mister Bakster⁹'in Avam Kamarası'nda Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin yürürlüğe konmasını sağlamak için İngiltere hükümetinin diğer büyük devletlerle birlikte ne gibi tedbirler almak niyetinde

⁹Baxter

olduğunu sorduğunu ve Ermenistan için Cebel-i Lübnan benzeri bir yönetim şekli önerdiğini bildirmiştir.

Bu soruya cevap olarak Dışişleri Müsteşarı Sir Şarl Dilk: "Ermenistan'da yapılacak ıslahatla ilgili tüm görüşmelerin Yunan sınırı sorunu çözümleninceye dek ertelenmesinin uygun görüldüğünü daha önce belirtmişim. İngiltere hükümeti sırası geldikçe Osmanlı tebeasından olan Ermenilerin durumlarını iyileştirecek her teklifi dikkat ve itina ile değerlendirmeye hazır bulunacaktır" demiştir. (*Muzurus Paşa'nın 7 Nisan 1881 tarih ve 8432/89 numaralı yazısı. Ek 7*).

Burada yeni İstanbul İngiltere Sefiri Lord Dufferin tarafından Hariciye Nezareti'ne verilen 3 Aralık 1881 tarihli notadan da söz etmek gerekir. Çünkü adı geçen şahıs bu notayla Ermenilerin bulunduğu vilâyetlerimizde kötü yönetimin, üzücü olayların, öldürme ve cinayetlerin, adaletsizliğin, güvensizliğin v.s. günden güne yayıldığını bildirmiş, Doğu vilâyetlerine bir ay içerisinde gönderileceği padişah tarafından bizzat vaad edilen fevkalâde komiserin aradan on bir hafta geçtiği halde hâlâ belirlenip gönderilmediğini öne sürerek Londra'dan aldığı emir gereğince bu konular hakkında doğrudan görüşmede bulunmak üzere padişahın huzuruna çıkmak istediğini Hariciye Nazırı Asım Paşa'ya söylemiş, bu konuda aracılık etmesini kendisinden rica etmiştir. Yoğun şikayetlerle dolu olan bu nota, içeriği ve İngiltere hükümetinin bize karşı takındığı kötü siyaseti göstermesi açısından üzerinde durulmaya değerdir. (*İngiltere sefirinin 3 Aralık 1881 tarih ve 228 numaralı notası. Ek 8*).

Muzurus Paşa'nın 1 Şubat 1882 tarih ve 8784/19 numaralı telgrafında da padişah tarafından Doğu vilâyetlerine tayini için söz verilen, ıslahatı yapacak Müslüman bir valinin –yukarıda sözü edilen fevkalâde komiser kastedilmektedir– hâlâ seçilip gönderilmemesi dolayısıyla Lord Granvil'in kendisinden bu durumu telgrafla padişaha hatırlatmasını rica ettiği bildirilmektedir. Görüşme sırasında Lord Granvil 61. madde gereği Ermeni bulunan eyâletlerimizde yapılması lâzım gelen ıslahatın devletlerin siyasî müdahalesi olmaksızın ve Hıristiyan bir vali tayin edilmeksizin bizzat Bâbîâlî tarafından yapıp uygulanmasının İngiltere hükümetince arzu edildiğini

¹⁰Baxter

sefirimize söylemiştir. (*Muzurus Paşa'nın 1 Şubat 1882 tarih ve 8784/19 numaralı telgrafi. Ek 9*).

Bu tarihten sonra 1883 yılı Nisanı'na kadar ıslahat konusuyla ilgili bir haberleşme olmamıştır. Yalnız Nisan ayı içerisinde Hariciye Nazırı Ârifi Paşa tarafından Londra Sefareti'ne gönderilen bir telgrafta o sırada Dışişleri Müsteşarı olan Lord Fiç Moris'in Avam Kamarası'nda İstanbul İngiltere Sefiri Lord Dufferin'in ıslahatla ilgili talimatı alarak yakında İstanbul'a döneceği hakkında açıklamada bulunduğu –Royter Ajansı'nın bir telgrafına dayanılarak– anlatılmış ve sefirimizden bu konuda bilgi istenmiştir. (*Ârifi Paşa'nın 10 Nisan 1883 tarih ve 70326/78 numaralı telgrafi. Ek 10*).

Muzurus Paşa cevabî telgrafında Lord Granvil ile yaptığı bir konuşmayı anlatmaktadır. Sözü edilen Dışişleri Bakanı, Lord Dufferin'e verilen talimatın, kendisi İstanbul'a ulaşmadan önce açıklanamayacağını bildirdikten sonra bu talimatın dostane olmakla birlikte İngiltere hükümetinin ıslahat konusuyla meşgul olmayarak bu şekilde Berlin Antlaşması'yla İngiltere'ye yüklenen taahhütlerin yerine getirilmesi konusunda ihmal ve gevşeklik göstermesinin mümkün olamayacağını, Osmanlı hükümetinin son üç yıl içerisinde ıslahat işiyle alakalı hiç bir şey yapmayıp İngiltere'nin iyi bir müslüman vali tayini konusundaki tavsiyesini dahi uygulamaya koymadığını sefirimize bildirmiştir. Sefirimiz kendini savunmak için gayret göstermişse de yaptığı değerlendirmeler ve söylediği sözlerle Lord Granvil'in fikrini değiştirmeye muvaffak olamamıştır. (*Muzurus Paşa'nın 11 Nisan 1883 tarih ve 9262/122 numaralı telgrafi. Ek 11*).

Avam Kamarası'nın 25 Mayıs 1883 tarihli toplantısında Dışişleri Müsteşarı Fiç Moris milletvekillerinden Mösyö Brays'ın bir sorusuna cevaben Kraliyet hükümetinin İstanbul İngiltere sefirinden ıslahat konusu hakkında Bâbîâlî'nin dikkatini çekmesini istediğini söylemiştir.

Bu toplantıda Sir Aşmed Bartlet de bir konuşma yaparak hiç bir ıslahatın Rusya'nın aldatma ve yayılma niyetlerine engel olamayacağını söyledikten sonra Krallık hükümetinin her fırsattan yararlanarak Osmanlı hükümetine hücum ettiğini, Oysa Berlin Antlaşması'nın “Bulgar kalelerinin yıkılması, Balkanların askerî işgali, Batum limanının serbest bırakılması” gibi Osmanlı hükümeti lehindeki maddelerin uygulanmamasını İngiltere hükümetinin görmezlikten gelmeye devam ettiğini söylemiştir. Ondan sonra söz alan Mösyö Gladston da kendisince en acil ve en

etkileyici durumun içerideki hareketlerinde biraz özgür bırakılan bir valinin tayini olduğunu, ıslahatın yapılması konusunda Krallık hükümetinin İstanbul'da teşebbüslerde bulunmaktan geri durmayacağını bildirmiştir. (*Muzurus Paşa'nın 26 Mayıs 1883 tarih ve 9309/169 numaralı telgrafı. Ek 12*).

Muzurus Paşa 1 Haziran 1883'te Dışişleri Bakanı Lord Granvil'le görüşmüştür. Granvil görüşme sırasında Ermenilerin bulunduğu vilâyetlerde alınacak tedbirler ve yapılacak ıslahata vakit geçirilmeden dikkatle eğilmek gerektiği hususunda padişah tarafından Bâbiâlî'ye gerekli emirlerin verildiğini telgrafla öğrendiğini ve bundan büyük mutluluk duyduğunu sefirimize söyledikten sonra Krallık hükümetinin sözü edilen vilâyetlerde padişahın hüküm ve nüfuzunu sarsacak, devletin bağımsızlığını sınırlayacak ve şartlara bağlayacak hiçbir şey istemediğini, İngiltere'nin istediği şeyin sadece düzeni, intizamı, memleketin asayişini ve halkın mutluluğunu sağlamak için çalışacak, gerekli yetkilerle donatılmış ve padişahın güvenini kazanmış bir vali veya büyük bir memurun o bölgeye gönderilmesinden ibaret olduğunu bildirmiştir. (*Muzurus Paşa'nın 1 Haziran 1883 tarih ve 9316/176 numaralı telgrafı. Ek 13*).

Atina sefiri Tevfik Bey ki, şu anda Londra Sefiri olan Eski Sadrazam Tevfik Paşadır. Korfudan, Hariciye Nezareti'ne çektiği 8 Haziran 1883 tarih ve 7081/151 numaralı telgrafta, adada Yunan kralı tarafından kabul edildiğinde kralın kendisine Berlin Antlaşması'nı imzalayan büyük devletlerin bu ıslahatın geciktirilmeden Ermenilerin bulunduğu vilâyetlerimizde uygulanmasını sağlamak için Osmanlı hükümeti nezdinde gerekli teşebbüslere başvurmak üzere olduklarını söylediğini bildirmiştir. Kralın da bu bölgeye göz dikmiş olan bir devletin kötü niyetlerini sonuçsuz bırakmak için Osmanlı vilâyetlerinin tamamında en kısa sürede umumî bir ıslahat ilân edilmesi fikrinde olduğunu ifade etmiştir. (*Tevfik Bey'in 8 Haziran 1883 tarih ve 7081/151 numaralı telgrafı. Ek 14*).

Hariciye Nazırı Ârifî Paşa Paris, Roma, Viyana, Berlin ve Petersburg sefirlerimize derhal bir telgraf çekerek kaynak göstermeksizin Tevfik Bey'in düşüncelerini anlatmış ve bu konuda ayrıntılı bilgi edinmelerini kendilerine tavsiye etmiştir. (*Ârifî Paşa'nın 13 Haziran 1883 tarih ve 71148/35 numaralı telgrafı. Ek 15*).

Sefaretlerden gelen cevaplar aşağıda kısaca özetlenmiştir:

Paris Sefiri Esad Paşa aldığı bilgiye dayanarak bu haberi yalanlamakla birlikte İngiltere hükümetinin bu gibi bir girişimde bulunmak istediğini ancak Almanya, Avusturya ve Fransa'nın bu düşünceye karşı olduklarını bildirmiş, İngiltere hükümetinin amacının bizi Asya'da oyalayarak dikkatimizi Mısır konusundan uzaklaştırmak olduğunu kendi görüşü olarak delilleriyle ortaya koymuştur. (*Esad Paşa'nın 19 Haziran 1883 tarih ve 1432/152 numaralı telgrafı. Ek 16*).

Berlin Sefiri Said Paşa Dışişleri Bakanı Kont Hatçfeld'in "böyle bir şeyden haberi olmadığı ve Berlin kabinesinin gerek buna, gerek Ermenilere muhtariyet verilmesi fikrine kuşkusuz karşı olacağı, bununla beraber İngiltere'nin gösterdiği ısrarı düşünerek bir şey yapmak, örneğin Ahmed Muhtar Paşa gibi yetenekli bir kişiyi o bölgeye göndermek gerektiği" şeklinde görüşlerini ifade ettiğini bildirmiştir. (*Said Paşa'nın 21 Haziran 1883 tarih ve 7533/133 numaralı telgrafı. Ek 17*).

Said Paşa bu sırada Prens Bismarkla yaptığı görüşmesini ayrı bir telgrafla bildirerek adı geçen kişinin Ermenilerin yaşadıkları vilâyetler için kadife eldiven giymiş demir elli valilere ihtiyaç olduğu tarzında demeç verdiğini nezarete arzetmiştir. (*Said Paşa'nın 14 Haziran 1883 tarih ve 7519/119 numaralı telgrafı. Ek 18*).

Roma Sefiri Muzurus Bey, aldığı bilgilere göre böyle bir girişimde bulunulacağına ilişkin haberin doğru olmadığını, bununla birlikte İngiltere'nin İstanbul Sefiri Lord Dufferin'in Londra'ya gitmeden önce büyük devletler sefirlerinin bu konudaki fikirlerini almış olduğunu bildirmiştir. (*Muzurus Bey'in 15 Haziran 1883 tarih ve 13091/128 numaralı telgrafı. Ek 19*).

Petersburg Sefiri Müşir Şakir Paşa Rusya Sefiri Mösyö Nelidof'un ıslahata ilişkin yapılacak girişimlerde diğer sefirlerle birlikte hareket etmesi için talimat olarak İstanbul'a doğru hareket edeceğini bildirmiştir. (*Şakir Paşa'nın 15 Haziran 1883 tarih ve 3209/147 numaralı telgrafı. Ek 20*).

Burada Viyana Sefiri Sadullah Paşa'nın kayda değer bir telgrafı mevcuttur. Merhum Sadullah Paşa bu telgrafla Kont Kalnuki ile görüşüğünü, sohbet esnasında o sırada Viyana'dan ayrılmış olan Lord Dufferin ile yaptığı konuşmayla ilgili olarak Kalnuki'den açıklama istediğini bildirmiştir.

Kont, Lord Dufferin'in aslında ıslahat sorunuyla ilgili niyetleri öğrenmeye çalıştığını bununla birlikte kendisinin -bu konu Avusturya çıkarlarına dokunmadığı

için- Avusturya-Macaristan Devleti'nin bu konuda Osmanlı hükümetine zorluk çıkarmak istemediği tarzında cevap verdiğini sefirimize söyleyerek İngiltere'nin davet ve teşvikiyle Avusturya-Macaristan hükümetinin bu gibi bir girişime katılmaya meyilli olmadığını, Almanya'nın düşüncesinin de bu merkezde olduğu görüşünde bulunduğunu eklemiştir. (*Sadullah Paşa'nın 15 Haziran 1883 tarih ve 13783/207 numaralı telgrafi. Ek 21*).

Tarihçesini yazdığımız Ermeni sorununun siyasi evrelerinin birinci dönemi burada sona ermektedir. Bu tarihten itibaren birkaç yıl süreyle büyük devletler tarafından ıslahat sorununa ilişkin siyasî müracaatlarda bulunulduğunu gösteren belge görülmemiştir.

Yalnız bu yıllar içerisinde Avrupa gazetelerinden bazıları Ermeni sorununu yeniden canlandırmak amacıyla ara sıra makale yayınlamaktan geri durmamışlar, parlamentolarda da bu sorun zaman zaman söz konusu edilmiştir.

Örneğin, Lord Salisbury kabinesine karşı düşmanca bir politika izleyen "Mençıştır Guvardıyan" gazetesi, Londra Ermeni Vatanperverler Komitesi Başkanı Agopyan tarafından gazete yönetimine verilmiş olan ve kendisinin uydurduğunda şüphe bulunmayan bir takım şikâyet ve yalanları içeren İngiltere hükümet ve ahalisine hitaben yazılmış bir yardım çağrısına 1888 Mayıs'ında sütunlarında yer vermiştir.

Yine o ay içerisinde sözde Anadolu Ermenilerinin uğradıkları zulüm ve yolsuzluklara ve ıslahat sorununa ilişkin İngiltere Avam Kamarası'nda bir soru sorulmuştur. Bu soruyu soran kişi Gladston kabinesinde Ticaret bakanı olan İngiltere Serbestî Fırkası (Liberal Parti) ileri gelenlerinden Mösyö Mondela'dır ki bu açıklaması Ermenileri düşünmek gayesinden çok görev başındaki İngiltere hükümetinin başına dert açmak için düzenlemiş olduğu politik bir oyundur. Bu soruda Agopyan varakası da söz konusu edilmiştir.

Dışişleri Müsteşarı Sir Ceymis Ferguson cevabında: "Osmanlı hükümetinin Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde yer alan taahhütleri bütün devletlerle birlikte karara bağlanmıştır. Bâbîâlî'ye yapılacak resmî tebliğler diğer hükümetlerle birlikte icra edilmedikçe ve lâyıkiyle ispatlanmış olaylara dayanmadıkça yararlı bir sonuç ortaya çıkamaz" demiştir. (*16 Mayıs 1888 tarih ve 148 numaralı Londra'dan gelen resmî yazının tercümesi. Ek 22*).

Tercüme Odası belgeleri arasında ortaya çıkan ve İngiltere Sefareti Baştercümanı Mösyö Sandison tarafından Hariciye Nazırı Said Paşa'ya gönderilmiş özel bir mektubun eki olan bir varaka da zikredilmeye değerdir. Çünkü bu varaka incelendiğinde Londra Ermeni Komitesi tarafından İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na tebliğ edilmiş olan şikâyet cetvelleri üzerine İngiltere Sefiri Sir Vayt'ın padişaha bazı maruzatda bulunduğu ve Sadaret makamına da bu konuda bir lâyiha tebliğ ettiği anlaşılmaktadır. (26 Mayıs 1888 tarihli Mösyö Sandison mektubu, Tercüme Odası belgeleri arasında. Ek 23).

Osmanlı Londra Sefareti'nin 10 Haziran sene 1889 tarihli yazısı -sefirimizin Lord Salisbury ile yaptığı bir görüşmeyi tasvir etmesi itibariyle -dikkat çekicidir. Adı geçen Lord, sohbet esnasında sefirimize bazı aşiretlerin zulüm ve düşmanlıklarına karşı Ermenileri korumak için Osmanlı hükümeti tarafından bazı tedbirler alındığı takdirde çok müteşekkir ve minnettar olacağını söylemiştir.

Sefirimiz yazısında ek olarak diyor ki:

"İngiltere kabinesi bir Ermeni sorunu çıkarmaya taraftar değilse de Serbestî Fırkası ileri gelenlerinden Mösyö Gladston ile Mösyö Brays ve diğer ileri gelenler Anadolu'daki Ermenilerin zulüm ve düşmanlığa uğradıklarını bahane ederek İngiltere Bakanlar Kurulu'nun politikasını eleştirmektedirler. Lord Salisbury'nin arzusu ise muhalefet partisi tarafından koz olarak kullanılabilir sebep ve bahanenin ortadan kaldırılması için Osmanlı hükümeti tarafından bazı şeyler yapılması yönündedir." (10 Haziran 1889 tarihli Londra'dan gelen resmî yazının tercümesi, Tercüme Odası belgelerinden. Ek 24).

Ermeni işlerine ilişkin 28 Haziran 1889 tarihinde Lord Salisbury tarafından Lordlar Kamarası'nda önemli bir konuşma yapılmıştır (Ek 25). Londra sefirimiz 29 Haziran 1889 tarihli telgrafında (Ek 26) şöyle diyor: "Bu konuşmada yapılan ithamların ispatlanamadığı ve Osmanlı hükümetinin bu suçlamaları nefretle reddetmekte olduğu ve bunun dışında İngiltere'nin görevinin Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmak olmadığı yazılıdır. Sözü edilen konuşma genel olarak Osmanlı hükümetine yardımcı ve dostça bir mahiyet taşımaktadır."

Bu politik konuşmanın içindeki bazı önemli cümleleri -Lord Salisbury'nin o tarihdeki fikirlerine tercüman olması açısından- aşağıya almayı uygun gördük:

"...Anlatılan ve bildirilen mezalime benzer durumlar dünyanın pek çok yerinde reva görülmektedir. Çok acıklı bir şekilde tasvir edilen hapishanelere benzer hapishaneler sadece Osmanlı ülkesine özgü değildir. Doğudan batıya kadar merhamet ve acıma duygularımızı harekete geçirecek sebepleri ve şimdi duyduğumuz anlatılanlara benzer açık ve üzücü tasvirlerle uygun pek çok yer bulabiliriz.

Osmanlı Devleti İngiltere'nin vesâyeti altında bir çocuk değildir. 1877 yılından önce Türkiye'de şüphesiz pek büyük bir nüfuzumuz vardı. Bu nüfuz bir hizmet karşılığında yani Kırım Savaşı sırasında yaptıklarımız sayesinde kazanılmıştı. 1877 yılında ise başka bir politika izledik. Bu politikadan konuşmasına cevap verdiğim sevgili Kont dö Karnarvan da benim kadar sorumludur. Osmanlı Devleti saldırıya uğradığında biz onu himaye etmedik.

Hıristiyanlığa ve insanlığa karşı olan görevlerimizi doğal olarak reddedemem. Sözü edilen görevler ise dünyanın her tarafında ve iktidara sahip olduğumuz yerlerde Hıristiyan mezhepdeşlarımızın ve bütün insanların durumlarının düzeltilmesi için gücümüz yettiğince çalışıp gayret göstermekten ibarettir. Bu görevleri yerine getirmeye daima mecburuz. Fakat Anadolu'nun iç bölgeleri halkı hakkında özel bir görevle yükümlü bulunduğumuzu reddederim.

Osmanlı Devleti zayıf ve fakir bir devlettir. Bu zayıflık ve fakirlik özellikle kendi kusuru değildir. Osmanlı Devleti başkalarının hareketiyle bu duruma düştü. Eğer Osmanlı Devleti'nde hükümetin görevlerini yerine getirmesine yetecek servet kaynaklarının yokluğundan zarar gören bazı kişiler varsa tarih bu durumun sorumluluğunu özellikle Osmanlı Devleti'ne yüklemesin.

Anadolu'nun iç taraflarında yaşayan halkın katlandığı güçlükler -bu güçlükler doğru olsa bile- Osmanlı hükümetinin kötü niyetinden çok, zayıflığından kaynaklanmaktadır.

Sözü edilen bölgede en çok göze çarpan şey topluluklar arasında mevcut olan büyük anlaşmazlıktır. Bu zıtlık sadece mezhepçe değil hem soy bakımından hem de uzun yıllardan beri süregelen çekişmeler, eziyetler ve sıkıntılar dolayısıyla güç kazanmış bir anlaşmazlıktır.

Müslümanlarla Hıristiyanlardan oluşan bu bölgede yan yana yaşayan iki kısım halktan birine ne kadar cesaret verirseniz diğer kısım hakkında o nispette şikâyet konusu ortaya çıkarmış olursunuz."

Lord Salisbury'nin parlamento kürsüsünden bütün İngilizlere ve bütün insanlara hitaben, sözlerinin her kelimesini tarta tarta yapmış olduğu bu konuşmasındaki ılımlı ve adaleti gözeten fikirlerle 1895-1897 krizinde bize karşı göstermiş olduğu şiddet ve ısrar arasındaki büyük fark dikkat çekicidir.

Durum 1890 yılına dek bu şekilde devam ederek nihayet bu senenin Haziranı'nda Erzurum şehrinde Müslümanlarla Ermeniler arasında iki taraftan da bir kaç kişinin ölümüyle sonuçlanan bir olay meydana gelmiştir. Ne yazık ki bu olay Anadolu'nun bazı bölgelerinde daha sonra ortaya çıkacak olan malum olayların başlangıcı olmuştur. (26 Haziran 1890 tarihli Hariciye Nezareti telgrafı, Tercüme odası belgelerinden. Ek 27).

Erzurum olayı üzerine İngiltere Avam Kamarası'nda bu olaya ve bu münasebetle bütün Ermeni işlerine dair bir soru sorulmuştur. Bu soruya yanıt olarak Dışişleri Müsteşarı Sir Ceymis Ferguson Ermeni piskoposunun uygun görmesiyle bir Ermeni kilisesi ve bir Ermeni okulunda silah aranırken sözü edilen tarihte Erzurum'da üzüntü veren bir olay meydana geldiğini ve bunun Ermenilerce kızgınlık ve küskünlükle karşılandığını, bu olay üzerine çıkan isyan hareketi ile kendi piskoposları aleyhindeki saldırıdan dolayı Ermenilerin sorumlu gibi göründüklerini, Osmanlı askeri üzerine ateş açıldığını, son olarak meydana gelen çarpışma ve kargaşada yirmi kişi ölü, iki üç yüz yaralı olduğunu, vali paşanın yoğun gayret göstererek yeni karışıklıklar çıkmasına engel olabildiğini söylemiştir. (15 Temmuz 1890 tarih ve 177 numaralı Londra'dan gelen resmî yazının tercümesi. Ek 28).

Avam Kamarası'nın 4 Ağustos günü yapılan toplantısında da Ermeni işleri söz konusu edilmiş, bu toplantıda en çok dikkat çeken nokta ise Ermenilerin yaptıkları şikâyetlere çözüm getirecek bir takım tedbirler alınmazsa Kıbrıs Mukavenâmesi'nin geçersiz sayılacağı fikrini hükümete telkin için Mösyö Gladston tarafından yapılan müdahale olmuştur. Buna cevap olarak Sir Ceymis Ferguson: "Mösyö Gladston'un konuşmasında sözkonusu edilen olaylar çok önemliyse de vaktinden önce cevap vermenin uygun olamayacağını kendisi de bilir." şeklinde sözler söylemiştir. (7

Ağustos 1890 tarih ve 206 numaralı Londra'dan gelen resmî yazının tercümesi. Ek 29).

1891 yılı Mayıs'ında İtalya Parlamentosu'nda da Ermeni meselesi söz konusu olmuştur. Milletvekili Kavaletto uzun bir konuşma yaparak ıslahat sorunu dolayısıyla bir takım görüşler yürüttükten sonra Rusya imparatorunun Moskova'da taç giyme töreninde Karadağ prensine hitaben: "Siz Slav denizi üzerinde nöbetçimizsiniz." dediğini hatırlatarak Rusya Devleti'nin gerek Avrupa, gerek Asya hakkında yayılma politikası güttüğünü belirtmiştir. Daha sonra İtalya hükümetinin barış ve güvenliğin korunmasına gayret göstermesi ve ileri görüşlü bir şekilde hareket etmesi gerektiğini söylemiştir. Bu konuşmaya cevap olarak Marki di Rodini: "Ermeni sorununu ciddiye almayı Mösyo Kavaletto'ya söz veriyorum. Ancak Berlin Antlaşması'nı imzalayan devletlerle görüş birliğine varılmayınca bu konuda bir sistem belirlenmesi zordur." demiştir.

Yukarıda anlatılanların incelenmesinden de anlaşılacağı üzere 1883 yılında kesintiye uğrayan birinci dönem ile 1894 yılında başlayan ikinci dönem arasında geçen yıllar içerisinde gazete sütunlarında görülen bazı makalelerle Ermeni taraftarları tarafından parlamento kürsülerinde yöneltilen bazı sorulardan ve bunlara verilen yanıtlardan başka değerlendirmeye değer siyasal bir girişim görülmemiştir.

Birinci dönem ve onu izleyen on bir yıllık süre, ikinci dönemi hazırlamıştır. Bu mühim dönemden aşağıda ayrıntılarıyla söz edilecektir.

Ermeni sorununun geçirdiği üç dönemin en önemlisi ikinci dönemdir. Çünkü Berlin Antlaşması'nın 61. nci maddesi gereğince yapılması vaad edilen malum ıslahat hakkında altı devlet sefirlerinin, yukarıda belirtildiği gibi Osmanlı hükümetine başvurularıyla başlayarak 1883 yılında bir kenara bırakılan girişimler, yoğun bir baskı şeklinde ortaya çıkmamış, zaten o dönem boyunca heyacana sebep olacak olay da olmamıştır.

Sason olayıyla başlayıp 1897 yılında sona eren ikinci dönem, gerek müdahale, gerekse olaylar açısından devletimizi ciddiye meşgul etmiştir. Çünkü sözü edilen müdahale olası sonuçları itibarıyla yurdumuzun önemli bir bölümünü bizden ayıracak özellikteydi.

Sason hadisesinden önce meydana gelen bazı olaylar devletlerin müdahalesini davet edecek yaygınlık ve şiddette olmamakla beraber -uzun zamandan beri Avrupa ve Amerika'da aleyhimize yapılmakta olan Ermeni propagandası sayesinde- üç devletin dikkatlerini üzerimize çekmekten geri kalmamaktaydı. Zaten önemsiz olarak başlayan ufak tefek olaylar büyüyerek Kayseri, Merzifon (1893), Yozgat (1894), vs. olaylarını doğurmuştur. Bu olaylar meydana gelecek Sason olayının altyapısını hazırlamıştır.

O sırada Fransa Cumhuriyeti'nin İstanbul sefiri olan Mösyö Kanbon¹¹ Fransa Dışişleri bakanına yazdığı 20 Şubat 1894 tarihli meşhur mektubuna: "Büyük bir Türk memuru iki sene önce demişti ki: (Bir Ermenistan sorunu yoktur, bununla beraber biz onu icad edeceğiz.) İşte bu zatın dediği gerçekleşti." cümleleriyle başlamıştı. (*Sarı Kitap*¹², sayfa/10 adet/6).

Adı geçen sefir tarafından âmiri olan Başbakan ve Dışişleri Bakanı Mösyö Kazimir Periye¹³'ye yazılan bu resmî mektubun içeriği o tarihte bir Ermeni sorununun bulunmadığını ispatlayan kanıtlardan biri olması açısından önem taşır. Bunun yanısıra yine bu mektubun içeriğinden Ermeni milliyetçilik duygularının uyandığı, Avrupa'da Ermeni propagandasının ilerlediği ve Gladston kabinesinin desteklenmesi sayesinde Londra'da bir propaganda komitesi kurulup faaliyete geçtiği anlaşılmaktadır.

Yukarıda anlatılan olaylar üzerine, Mâbeyn-i Hümâyûn'un Bâbîâlf'nin Ermeni işlerini heyecanla izlediği, olayları iyi kötü bastırmaya çalıştığı sırada Sason ve Talori olayı meydana geldi. (1894). Bu olay dolayısıyla Avrupa basını ve özellikle İngiltere, Fransa ve Rusya gazeteleri Ermenileri masum, bizi zalim göstermek konusunda çok ileri giderek sözü edilen bölgenin Müslüman halkına pek çok mezâlim suçlamasında bulundular. Bu korkunç mezâlime askerlerimizin, subaylarımızın da katılmış olduklarını iddia ettiler.

¹¹Paul Cambon

¹²Documents Diplomatiques, Affaires Arméniennes, Projets de Réformes Dans L'empire Ottoman (1893-1897), Paris 1897)

¹³Casimir Perier

İşte bu Sason olayı devletlerin müdahalesi sonucunu doğurmuştur. Mösyö Kanbon 14 Kasım 1894 tarihinde Fransa Dışişleri Bakanı Mösyö Hanotu¹⁴'ya çektiği telgrafda Bitlis¹⁵ vilâyetinde meydana gelen korkunç olaylardan söz ederek İngiltere sefirinin tahkikat yapmaya karar verdiğini bildirmiş, padişah tarafından kendisine yöneltilen soruya cevaben İngilizler tarafından yapılacak tahkikatın Osmanlı hükümeti adına da saygın kişiler tarafından tahkikata başlanması halinde endişe edilecek bir durum olmadığını padişaha arzettiğini bildirmektedir. (*Sarı Kitap, sayfa/16, adet/11*) Said Paşa Hâtrâtı'nın 1. cildinin 264. sayfasında yer alan aşağıdaki cümleler devletlerin müdahalesinin ne şekilde başladığını şöyle anlatmaktadır:

"... Sason olaylarını tarafsız bir şekilde tahkik ettirmek için tarafımızdan Amerika hükümetince teklif edilen aracılığı, sözü edilen hükümet kabul etmediği için bu tahkikata üç devletin aracılık etmelerini padişah Fransa elçisine teklif etmiş. Bu elçi Dışişleri Bakanı Mösyö Hanotu'yu bu teklifden yararlanılması konusunda uyarmıştır. Devletlerin müdahalesi buradan başlıyor."

Aslında Osmanlı hükümeti bu olayları tahkik etmek için bir komisyon gönderilmesine karar vererek komisyonun başkanlığını padişahın yâverlerinden Tümgeneral Abdullah Paşa'ya vermiş, yanında da aza sıfatıyla yâverlerden Tuğgeneral Tevfik Paşa ile Emniyet Sandığı Müdürü Ömer Bey'i ve Dahiliye Nezareti memurlarından Mecid Efendi'yi görevlendirmiştir. Abdullah ve Tevfik paşaların namuslu ve iyilikle şöhret bulmuş kişiler olduklarını Mösyö Kanbon Fransa Dışişleri bakanına yazmış, komisyon da 27 [20] Kasım 1894 tarihinde görev yerine gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştır. (*Sarı Kitap, sayfa/ 17, adet/ 12*).

Bununla beraber komisyonun seçimi ve gönderilmesi ile ilgili *Tarık* gazetesinde yayınlanan resmî bildiri de komisyonun Ermeni haydutlarının davranış ve hareketlerini tahkik için gönderildiği belirtilmiştir. Buna dayanan İngiltere Sefiri Sir Filip Kürri¹⁷ ve kendisinin haberdar ettiği İngiltere hükümeti, bu tabire karşı olduğundan, İngiliz

¹⁴Hanotaux

¹⁵Sason bölgesi Bitlis vilayetine bağlı olduğu için burada Sason ve Talori olayları kastedilmektedir.

¹⁶Sason bölgesi Bitlis vilayetine bağlı olduğu için burada Sason ve Talori olayları kastedilmektedir.

¹⁷Ph. Currie

elçisi hükümetinin Erzurum konsolosları aracılığıyla ayrıca ve bağımsız olarak tahkikat yaptırmak gerektiği görüşünde olduğunu Fransa sefiri ile Rusya maslahatgüzarına söylemiştir. Adı geçen şehirde ikamet eden Fransa ve Rusya konsoloslarının böyle bir tahkik komisyonuna katılmalarına izin verilip verilmeyeceğini gizlice sormaya hükümeti tarafından görevlendirildiğini ve Erzurum'da sadece Rus ve Fransız konsolosları bulunduğu için diğer sefirlere müracaat etmediğini her ikisine de bildirmiştir. (*Sarı Kitap, sayfa/ 21, adet/ 16*).

Rusya maslahatgüzarı bu önerinin gözönüne alınması fikrinde olduğunu Petersburg'a yazmış ve bundan Mösyö Kanbon'u haberdar etmiştir. Bunları âmirine anlatan Mösyö Kanbon ayrıca tahkikat yapılmasının kendisine göre tedbirli bir davranış olmadığını, komisyonun sadece Osmanlılardan meydana gelmesi ve konsolosların komisyona yalnızca nezaret etmek ve bilgi vermekle yetinmeleri gerektiği fikrinde olduğunu ve daha ileri gitmenin tehlikeli olduğunu adı geçen şahsa yazmıştır. Eğer İngiltere hükümetinin bu önerisi kabul edilecek olursa konsoslardan oluşacak bu komisyon dolayısıyla çıkabilecek olan gergin durumun yaratacağı sorumluluğun devletlere ait olacağını ve bu şekilde düşünceden harekete geçirilemeyecek birtakım boş işlerin ortaya çıkmasına sebep olacağını da ilaveten söylemiştir. Fransız elçisi eğer bu teklif kabul edilecek olursa bu durumda Fransız müdahalesinin ılımlı tavrıyla Fransız konsolosunun Rus ve İngiliz konsoloslarına eşlik etmesinden sağlanacak yararı padişaha anlatmak gerektiğini hükümetine arz etmiştir. (*Sarı Kitap, sayfa/21, adet/16*).

Bu sırada bir taraftan Osmanlı hükümeti ve Mâbeyn-i Hümâyûn ile sefirler arasında ve diğer yandan da sefirlerin kendi aralarında yaptıkları sanılan özel görüşmeler sonucunda Rusya sefiri Mösyö Kanbon'un fikrine katılmış, İngiliz elçisi de bu şekilde görüş belirtmiş olduğundan padişah Rusya, İngiltere ve Fransa sefirlerinden konsoloslarının tahkikat komisyonuna katılmalarını istemiştir. (*Sarı Kitap, sayfa/23, adet/19*).

Rusya sefirinin bu konuda beklediği talimat gelmiş olduğundan Fransa ve Rusya sefirleri, konsolos temsilcisi adıyla konsolosluk tercüman veya memurları aracılığıyla komisyona katılmaya karar vermişler, bu kararı İngiltere sefirine de kabul ettirmişlerdir. (*Sarı Kitap, sayfa/24, adet/22*). Bundan sonra üç devlet Erzurum

konsoloslarının delegeler vasıtasıyla komisyona katılacaklarını tercümanları aracılığıyla Osmanlı hükümetine bildirmişlerdir. (*Sarı Kitap, sayfa/26, adet/25*).

Sorun bu şekilde çözümlendikten sonra Abdullah Paşa komisyondan çıkarılarak Adliye Nezareti'nin ilerigelen memurlarından Şefik ve Celaleddin beyler görevlendirilmiş, her ikisi de Trabzon'a gitmek üzere yola çıkmışlardır. Üç devletin Erzurum konsoloslarının komisyonda bulunan delegeleri şu kişilerdir:

Rus delegesi	Prejevalski (Prjewalski)
İngiliz delegesi	Şipleý (Schipleý)
Fransız delegesi	Vilber (Vilbert)

Mösyö Kanbon, padişahın bir Avrupa konferansı toplanmasına engel olmak için önerilecek tedbirleri almaktan çekinmeyeceğini kendisine çeşitli vesilelerle defalarca bildirdiğini belirterek o bölgede haddini aşarak görev yapmakta fazla gayret gösteren bazı memurların azli, Ermenilerin yaşadıkları yerlerde Hıristiyan müsteşarlar¹⁸ görevlendirilmesi, karma jandarma teşkili ve Hamidiye Alayları'nın ıslahı sağlanacak olursa Hıristiyan ahalinin gerekli teminatı elde etmiş olacağını ve padişaha bu tedbirleri kabul ettirmekten yana ümitsiz olmadığını Mösyö Hanotu'ya yazmıştır. (*Sarı Kitap, sayfa/28, adet/30*).

Üç devletin konsolos temsilcileri 21 Ocak 1895 tarihinde Muş'a vardıklarından komisyon ayın yirmi dördünde ilk toplantısını yapmıştır. (*Sarı Kitap, sayfa/33, adet/32*).

Durum bu şekilde iken Mösyö Kanbon Fransa Dışişleri bakanına gönderdiği bir mektubunda son zamanlarda İstanbul'da bazı cinayet olayları meydana geldiğini bildirerek polis teşkilâtının kötülüğü, imamların Hıristiyanlara karşı işlenecek cinayetlerin güzel davranış olduğu tarzındaki vaaz ve nasihatleri vs. gibi şeylerin başkentin güvenliğini sağlayacak mahiyette olmadığını diğer vilâyetlerde durumun belki daha kötü olduğunu belirtmiştir. Üç devlet sefirlerinin yabancılarla rahipleri ve eskiden beri sefaretlerden himaye bekleyen bütün Hıristiyanların güvenliğini sağlamak için bir şeyler yapılması gerektiği inancında olduklarını, halkın güvenliğini sağlamaya yarayacak tedbirlerin alınarak şimdiye kadar mevcut olmayan polis

¹⁸Müsteşar kelimesini Mösyö Kanbon valinin sekreteri şeklinde tanımlamıştır. Bundan Hıristiyan vali yardımcısı anlamını çıkarmak gerekir.

teşkilâtının kurulmasını Bâbîâlî'den talep etmek üzere aralarında görüşmeye karar verdiklerini de âmirine bildirmiştir. (*Sarı Kitap, sayfa/34, adet/33*).

Bu mektubun içeriği, üç devletin sefirlerinin devletin içişlerine karışmaya karar verdiklerini ve bu kararı uygulamak için de hazırlıklara başladıklarını göstermektedir.

Muş komisyonuna katılan yabancı temsilcilerin Bitlis Valisi Tahsin Paşa'ya işden el çektirmek istemeleri ve buna benzer isteklerde bulunarak komisyon üyeleriyle aralarında zaman zaman görüş ayrılıkları çıkmasına sebep olmaları yüzünden komisyon çalışmaları aksarken, gerek Avrupa'daki akımlar, gerek üç devletin İstanbul sefirlerinin düşünce ve eğilimleri de devletleri müdahale için hızlı adımlar atmaya sevk etmekteydi.

Aslında Londra Sefiri Rüstem Paşa'dan gelen 5, 6, ve 7 Şubat 1895 tarih ve 100, 103 ve 108 numaralı iki telgrafla bir yazıda söz konusu edilen, kraliçenin parlamentonun açılışında yaptığı konuşma ve bu konuşma dolayısıyla Lord Salisbury ve Lord Rozbery tarafından yapılan konuşmaların içeriği bizce dikkat çekici mahiyetteydi. Kraliçenin yaptığı konuşmanın bizimle ilgili bölümünde Osmanlı Asyası'nın bir kazasında Osmanlı askerleri tarafından Ermenilere karşı saldırıda bulunduğu, bu yüzden İngiltere hükümeti tarafından diğer ülkelerle birlikte Osmanlı hükümeti nezdinde girişimlerde bulunduğu bildirilmiştir. Kraliçenin konuşmasına cevap olarak hazırlanacak yazıyla ilgili görüşmeler sırasında o zaman muhalefette bulunan Lord Salisbury'nin Lordlar Kamarası'nda yaptığı konuşmanın Ermeni işleriyle ilgili kısmı makul ve kabul edilebilir bazı ifadeleri içermekle beraber gerek bu konuşmada, gerek Lord Rozbery'nin cevabında bizce ilerisi için kaygı verici bazı paragraflar da bulunduğu şüphesizdir. Lord Salisbury Osmanlı Asyası halkının bir kısmını gerçekleşmeyecek birtakım ümitlere düşürmenin İngiltere hükümetini sorumluluk altına sokacağını söylemiş, onun bu sözlerine cevap veren Lord Rozbery, Kraliyet hükümetinin Ermeni konusuyla en çok ilgilenen büyük devletlerle birlikte hareket ettiğini ve yerinde tahkikat yapacak komisyonun faaliyetlerini kontrol edecek olan üç devletin konsoloslarının yoğun çabaları sayesinde tüm gerçeğin ortaya çıkacağını belirterek söylentiler doğrulanırsa o bölgedeki Hristiyanların, içinde buldukları durumda bırakılmalarının kabul edilemeyeceğini açıkça söylemiştir.

(Rüstem Paşa'nın 5 Şubat 1895 tarih ve 100 numaralı telgrafi. Ek 30), (Rüstem Paşa'nın 6 Şubat 1895 tarih ve 103 numaralı telgrafi. Ek 31), (Rüstem Paşa'nın 7 Şubat 1895 tarih ve 108 numaralı yazısı. Ek 32).

Gerek Kraliçe Viktorya'nın, gerek kabine reisiyle Lord Salisbury'nin konuşmaları, o dönemde Osmanlı hükümeti nezdinde hayret ve heyecanla karşılanmış, Londra sefirine Hariciye Nezareti tarafından çekilen ayrıntılı telgrafta Sason olayları üzerinde gereğinden fazla durulduğu ve bu konuşmaların adeta o bölgede Osmanlı'nın egemenlik haklarını ortadan kaldıracak mahiyette bir planın varlığını gösterdiği belirtilmiştir. Dışarıdan gelme birtakım sakıncalı kişilerin bu ülkede yaşayan halkın düşüncelerini değiştirip bozmaya muvaffak olmaları münasebetiyle ortaya çıkan hoş olmayan durum karşısında, bağımsız ve uygar ülkelerin tümünde olduğu gibi bizde de mahallî memurlarımızın yasal yollara başvurarak karışıklığın bastırılmasına çalıştıkları belirtilmiştir. Yine o telgrafta Osmanlı hükümetinin sadece olay yerine Osmanlı memurlarından oluşan bir komisyon gönderilmesiyle yetinmediği, İngiltere hükümetine bir jest olmak üzere üç devletin konsoloslarının da komisyona katılmalarını arzu ettiği tarafımızdan bildirilmiştir. Bir takım meçhul olayları şimdiden olmuş gibi göstermekten doğacak garip durumun, iki devlet arasındaki dostluk ilişkileri ve İngiltere hükümetinin eskiden beri hakkımızda gösterdiği dostça duygularla bağdaşmadığı açıkça belirtilerek sefirimiz Rüstem Paşa'ya gerek İngiliz devlet adamları gerekse İngiliz halkı nezdinde bu durumu dile getirmesi tavsiye edilmiştir. *(Hariciye Nezareti'nin 16 Şubat 1895 tarih ve 44 numaralı telgrafi. Ek 33).*

Mösyö Kanbon bu sırada telaşa kapıldığı anlaşılan eski padişahın bazı girişimlerde bulunduğunu söylemektedir. Aslında Fransız elçisi Mösyö Hanotu'ya yazdığı 6 Mart 1895 tarihli mektubunda padişahın, Ermenistan'a¹⁹ uygulanması gereken ıslahat hakkında üç devlet sefirlerinden tavsiye talebinde bulunduğunu belirterek İngiltere ve Rusya sefiri ile kendisinin şimdiden bu meseleyi inceleyip Sason tahkikatı biter bitmez padişaha uygulanabilir bir ıslahat lâyihası sunabilmek için hazır bulunmayı uygun gördüklerini bildirmiştir. Bu sebeple Berlin Kongresi'nden beri büyük devletler tarafından bu konuyla ilgili olarak yapılan çeşitli

¹⁹Sarı Kitap'ta kullanılan Ermenistan kelimesi burada da aynen kullanılmıştır. Bazı telgrafla resmî yazılar ve diğer belgelerde ara sıra rastlanan bu kelime tarafımızdan hiç bir şekilde değiştirilmemiştir.

telkinlerle Bâbiâli'nin Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi gereğince vermeye hazır olduğunu bildirdiği ayrıcalıklarla ilgili muhtıraları ilk toplantılarında gözden geçirdiklerini söyledikten sonra uygulanması gereken ıslahatın ayrıntılarını inceleyip görüşmek niyetinde olduklarını ve zaten Bâbiâli tarafından zamanında verilmiş olan notaların devletin mevcut kanunları arasında ihtiyacı karşılamaya yetecek maddeler bulacaklarından emin olduklarını ilave etmiştir. (*Sarı Kitap, sayfa/37, adet/ 38*).

Bu sırada Fransa'nın Londra Sefiri Mösyö dö Kursel²⁰ 20 Mart 1895 tarihli mektubunda İngiltere Dışişleri bakanının, Bâbiâli'nin kötü niyetinden şikayetçi olduğunu Mösyö Hanotu'ya bildirmekte (*Sarı Kitap, sayfa/39, adet/39*), Londra Sefirimiz Rüstem Paşa da Dışişleri Bakanı Lord Kimberle²¹'nin parlamento üyelerinden Mösyö Stevenson²² başkanlığında Avam Kamarası üyeleri ve Protestan rahiplerinden oluşan bir heyeti kabul ettiğini, bu heyetin İngiltere hükümeti tarafından Ermeniler lehine tedbirler alınması dileklerinde bulunduğunu 29 Mart 1895 tarih ve 250 nolu telgrafıyla Hariciye Nezareti'ne bildirmektedir. (*Rüstem Paşa'nın 29 Mart 1895 tarih ve 250 numaralı telgrafi. Ek 34*).

Rüstem Paşa'nın ifadesine göre Lord Kimberle Stevenson heyetini kabulünde hiç bir devletin o sırada şark meselesini uyandırmak istemediğini, bununla beraber meydana gelen olayların tekrarına engel olacak tedbirlerin alınması gerektiğini ve bunun için Türkiye'de bir idare tesisinin lüzumlu olduğunu ifade etmiş, İngiltere'nin ne padişaha ne de Osmanlı hükümetine düşmanlık duygusu beslemediğini söyleyerek Ermeniler iyi yönetilip, durumlarından da memnun kaldıkları takdirde bunun Osmanlı hükümetini güçlendireceğini anlatmıştır.

Lord Kimberle Nisan'ın 13. günü bir mitingde yaptığı konuşmada da gerek kendisinin gerek kabinenin diğer üyelerinin bu olaylar dolayısıyla sıkıntıya düşünlere karşı yakınlık ve merhamet duygusuna kapıldıklarını, Ermenilerin çektikleri sıkıntılara acil bir çözüm bulunması konusunda İngiliz halkından destek isteyebileceklerini belirtmiştir. (*Rüstem Paşa'nın 14 Nisan 1895 tarih ve 301 numaralı telgrafi. Ek 35*).

²⁰de Courcel

²¹Kimberley

²²Stevenson

Gerek Lord Kimberle'ye atfen Mösyö dö Kursel tarafından Mösyö Hanotu'ya iletilen sözler, gerek Rüstem Paşa'nın naklettiği ifadeler hep yabancıların müdahaleye hazırlandığını gösterir mahiyettedir.

Zaten Rusya Dışişleri Bakanı Prens Lobanof, Rusya ve İranla sınırı olan bazı vilâyetlerimiz için Rusya, İngiltere ve Fransa'nın İstanbul sefirleri tarafından hazırlanan bir ıslahat lâyihasını Rus İmparatoruna takdim ettiğini görüşme sırasında sefirimiz Hüsnü Paşa'ya söylemiştir. (*Hüsnü Paşa'nın 25 Nisan 1895 tarih ve 261 numaralı telgrafı. Ek 36*).

Hariciye Nazırı Turhan Paşa'nın başkanlığında toplanan komisyon bu işle meşgul olduğundan böyle bir lâyihanın verilmesine gerek olmadığı Hüsnü Paşa'ya telgrafla bildirilmiş, bununla birlikte mutlaka bir şey verilmesi istenirse onun sözlü olmasına prensi razı etmeye çalışması kendisine tavsiye edilmiştir. (*Said Paşa'nın 26 Nisan 1895 tarihli telgrafı. Ek 37*).

Bu başvurumuz üzerine lâyihanın içeriği uzun olduğu için sözlü tebligatın kabul edilemeyeceği Prens Lobanof tarafından bildirilerek Hüsnü Paşa'nın girişimi sonuçsuz bırakılmıştır. (*Hüsnü Paşa'nın 27 Nisan 1895 tarih ve 272 numaralı telgrafı. Ek 38*).

Rusya, İngiltere ve Fransa'da içişlerimize bu şekilde yabancıların müdahale hazırlığı sürerken eski Başbakan Lord Bikonsfild'in ölüm yıldönümü dolayısıyla Londra'da muhafazakârlar tarafından düzenlenen bir mitingde Amiral Sir Edmond Kommerel tarafından yapılan konuşmada Ermeni işleri konusunda lehimizde bazı sözler söylenmiş, aleyhimizdeki rivayet ve söylentilerin birbirini tutmadığı ortaya konulmuş ise de muhafazakârların adı geçen amiralin dilinden hakkımızda gösterdikleri dostluk hisleri aynı yıl içeririsinde iktidara gelen Salisbury kabinesinin izlediği politikayla ne yazık ki uyum göstermemiştir. (*Rüstem Paşa'nın 26 Nisan 1895 tarih ve 330 numaralı telgrafı. Ek 39*).

Mösyö Kanbon, üç devlet sefirlerinin görevlendirdikleri delegeler tarafından hazırlanan, elçilerin de son bir incelemenin ardından oybirliğiyle kabul ettikleri Erzurum, Bitlis, Van, Mamuretülaziz, Diyarbakır ve Sivas vilâyetlerine mahsus idarî ıslahat lâyihasını 18 Nisan 1895 tarihli mektubuna eklemiş ve Mösyö Hanotu'ya göndererek onun inceleme ve oluruna sunmuştur.

Mösyö Hanotu 26 Nisan 1895 tarihli cevap mektubunda ıslahat lâyihası ve onun yanısıra memorandum içeriğinin tümüyle kabul edildiğini sefirine bildirmiştir. (*Sarı Kitap, sayfa/43 ve 57, adet/43 ve 45*).

Üç devlet arasında karşılıklı yapılan serî haberleşmeler sonucu 11 Mayıs 1895 tarihinde sözü edilen lâyiha ile memorandum Fransa, Rusya ve İngiltere sefaretları baştercümanları aracılığıyla Mâbeyn-i Hümâyûn Başkâtibi Tahsin Bey'e verilerek (*Ek 40*) bu münasebetle bir de beyannâme okunmuş, bu beyannâmenin Türkçe bir kopyasını Tahsin Bey almıştır. (*Beyanname: Sarı Kitap, sayfa/66*).

Bundan iki gün sonra, 13 Mayıs 1895 tarihinde de bu üç belgenin birer suretleri sözü edilen baştercümanlar tarafından Hariciye Nazırı Said Paşa'ya verilmiştir.

Daha sonra padişah, Hariciye Nezareti Mektupçusu Salih Münir Bey'i üç ülke elçilerinin nezdine göndererek lâyihası incelemekte olduğunu, bu lâyihada bazı zorlayıcı maddeler olduğunu, bazı maddelerin de konuşulup incelenmeye ihtiyacı olduğunu, büyük bir olasılıkla çok geçmeden cevabını bildireceğini haber vermiştir. (*Sarı Kitap, sayfa/66, adet/57*).

Islahat lâyihasının Mâbeyn-i Hümâyûn'a verildiği tarihte Müşir Cevad Paşa sadrazam, Kürt Said Paşa da Hariciye nazırıydı. Bu lâyihaya ilk cevabımız Cevad Paşa'nın sadaretinin son günlerinde, 3 Haziran 1895 tarihinde sefiirlere verilmiştir (*Ek 41*).

Bu cevabın yetersizliğinin sefaretlar tarafından bildirilmesi üzerine Hariciye Nezareti'nden milâdî 17 Haziran tarihli sözlü bir açıklama yapılmıştır. Bu nota da kabul edilmeyince uzun süren görüşmelerden sonra hazırladığımız ayrıntılı ve gerekçeli cevabımız 2 Ağustos'ta sefiirlere verilmiştir (*Ek 42*). Bu son iki notanın verildiği sırada Küçük Said Paşa sadrazam, Turhan Paşa da Hariciye nazırıydı. (*Sarı Kitap, sayfa/85, adet/83*).

Osmanlı hükümeti tarafından üç devlet sefiirlere verilen son cevap lâyihasının içeriği de kabul edilmediğinden uzun görüşmelere tekrar başlanmıştır. 30 Eylül 1895 tarihinde meydana gelen İstanbul Ermeni vakasının ardından iktidara gelen Kâmil Paşa kabinesi yönetiminin ilk günlerinde Hariciye Nazırı Said Paşa ile üç devletin sefiirleri arasında 13, 14 ve 15 Ekim 1895 tarihlerinde Tarabya'da Fransız Sefarethanesi'nde yapılan uzun görüşmelerden sonra adı geçen sefiirler tarafından

düzenlenerek Osmanlı hükümetine sunulan son ıslahat lâiyhası 18 Ekim 1895 tarihinde padişah tarafından onaylanarak kabul edilmiş, bu konuda Osmanlı sefirlerine telgrafla bilgi verilmiş ve üç devlet sefirlerine de durum tebliğ edilmiştir. (*Said Paşa'nın 18 Ekim 1895 tarih ve 162 numaralı telgrafi. Ek 43*).

Üç devlet sefirlerinin ıslahat lâiyhasına verdiğimiz 3 Haziran 1895 tarihli cevabımızda öncelikle idarî ıslahatı Osmanlı ülkesinin tamamında uygulayacağımız bildirildikten sonra üç devlet sefirlerinin lâiyhasında yer alan maddelerin çoğu 7 Kasım 1864 ve 22 Ocak 1871 tarihli vilâyetlerin yönetimi ile ilgili kanunların muhtevasına uygun olduğu için padişahın bu nizamnamelerin –Meclis-i Umûmî ile ilgili kısmı hariç– hükümlerinin sağlamaştırılmasını istediği, bunlardan şimdiye dek uygulanmamış olanların da derhâl yürürlüğe konulmasına karar verdiği belirtilmiştir. Bununla birlikte, valilerin beş yıl görevlerinde bırakılmalarına vali, mutasarrıf ve kaymakamların nöbetleşe başkanlıkları altında oluşacak dâimî meclislere ilişkin bu nizamnamelerde bir kayıt bulunmadığından bu memurlara yüklenmek istenen görevlerin zaten idare meclislerinin görevlerinden sayıldığı; lâiyhanın, mahkemeler, jandarma ve polis teşkilâtıyla ilgili maddelerine gelince; bunların ise devletin yürürlükteki kanunlarına uygun olmadığı, bununla birlikte kazalarda jandarma ve polislerin sayıları artırılarak bir bölümünün nahiyelere verileceği, göçebe aşiretlerin ciddi bir şekilde düzene sokulmasına yarayacak tüm tedbirlerin alınacağı ve idarî görevlerle polis ve jandarmaya –Müslümanlar dışında– her vilâyette oturmakta olan Müslüman ve gayri müslim ahalinin oranları gözönüne alınarak gayri müslimlerin de atanmasının kararlaştırıldığı üç devlet sefirlerine bildirilmiştir.

Mösyö Kanbon bu cevabımızın bir görüşmeye temel bile oluşturamayacağını üç devlet sefirlerinin padişaha bildireceklerini hemen Mösyö Hanotu'ya yazmıştır. (*Sarı Kitap, sayfa 71, 72 ve 73 adet 65 ve ekleri*).

Bu sırada sefirimiz Rüstem Paşa Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 5 ve 6 Haziran 1895 tarih ve 479 ve 484 numaralı telgrafi ve yazısında Dışişleri Bakanı Lord Kimberle ile yaptığı görüşmeden söz etmiştir. Adı geçen bakanın şu anda cevabî lâiyhamızı almamış olduğunu, bununla beraber Sir Filip Kürri'den aldığı bir telgrafın içeriğine bakarak cevabımızın memnurluk verici olmadığını, işin aslı bu şekilde ortaya konulursa İngiltere'de zaten artmakta olan fikir hareketlerinin, teklif edilen ıslahatın kabul edilmediğine dair yayınlar yapıldığında daha da artacağından kuşku

duyulmadığını, bundan dolayı zaten güç olan durumun daha da güçleşeceğini ve kamuoyunun bu şekilde harekete geçmesiyle ortaya çıkacak sonucun Osmanlı Devleti için felâket olacağını kendisine söylediğini bildirmektedir.

Rüstem Paşa İngiltere kabinesinin bize cidden düşman olduğunu söyleyerek yapılan düşmanlığın derecesini belirlemek için İngiliz bakanlarından Mösyö Morle ile Mösyö Brays'ın yaptıkları konuşmalardan söz etmektedir.

Bu kitapta sözü edilen konuşmalar hakkında tarihçede yerinde açıklamalar yapılmıştır. (*Rüstem Paşa'nın 5 ve 6 Haziran 1895 tarih ve 479 ve 484 numaralı telgraf ve yazısı. Ek 44, 45*).

Fransa'nın Londra Sefiri Baron dö Kursel de Lord Kimberle ile yaptığı bir konuşmayı Mösyö Hanotu'ya anlatarak İngiltere Dışişleri bakanını Ermeni sorunu hakkında sıkıntılı bulduğunu ve adı geçen şahsın Türklere karşı zorlayıcı tedbirlere başvurulup vurulmayacağı konusunu şu anda gözönüne almamakla birlikte Osmanlı hükümetinin direncini kırmak için hangi yola başvurmak gerektiği konusunda Fransa ve Rusya sefirleriyle görüş alışverişinde bulunmasını şimdiden Sir Filip Kürri'ye tavsiye etmiş olduğunu Kimberle'nin ifadesine dayanarak âmirine bildirmiştir. (*Sarı Kitap sayfa/76 ve adet/66*).

İşte bütün bu olayların etkisiyle olsa gerek yeni kurulan Said Paşa kabinesi üç devlet sefirlerine 17 Haziran tarihli yeni bir nota vererek lâyiha ve memorandumun Osmanlı Devleti'nin yürürlükteki kanun ve nizamlarına aykırı olmayan madde ve hükümlerinin temelde kabul edildiğini, ancak bu lâyiha ve memorandumun inceleme ve görüşülmeye ihtiyacı olan bazı nokta ve ayrıntılarının bunun dışında tutulduğunu, sözü edilen devletlerin uygulamayla ilgili yetkileri dahilinde dileklerini, alışlageldiği gibi uygun bir şekilde tercümanları aracılığıyla Hariciye Nezareti'ne iletmelerini, görevi özellikle, uygulamaya konulacak ıslahata dikkat ve teftişten ibaret olacak, her yönüyle dirayetli bir memur atanacağını, ve Osmanlı Devleti'nin sadece adalet ve eşitliği hakkıyla koruyup kollamak için teşkilâtın tatbiki sırasında tebeasının nüfus oranına uygun olarak hareket edeceğini kendilerine bildirmiştir.

Yukarıda ayrıntılarıyla belirtildiği gibi bu sözlü notanın içeriğini de kabule değer görmeyen üç devletin sefirleri, baştercümanları aracılığıyla ıslahat lâyihasının esas olarak kabul edildiği bildirilen maddeleriyle incelenip görüşülmeye ihtiyacı

olduğu belirtilen nokta ve ayrıntıların hangileri olduğu hakkında Bâbiâli'den açıklama istemişlerdir. Bunun üzerine esasen kabul edilen maddelerle incelenip görüşülmeye ihtiyacı olan noktaları belirlemek üzere Adliye, Dahiliye, Hariciye ve Maarif nazırlarıyla Sadaret müsteşarı paşalardan karma bir komisyon oluşturulup bu iki kısımla ilgili maddelere ilişkin bir lâyiha düzenlenmiştir (*Ek 42*). (*Sarı Kitap, sayfa/79 ve 80, adet/70 ve ekleri*).

Zaten Mösyö Hanotu da üç devletin sefirlerinin ıslâhat konusuna ilişkin son tebliğine Bâbiâli tarafından mümkün olan en hızlı şekilde cevap verilmesi ve bu cevabın görüşmenin yararlı bir şekilde başlanmasına yardım edecek mahiyette olması gerektiğine dair Paris Sefiri Ziya Paşa'ya açıklamada bulunmuştur. (*Sarı Kitap, sayfa/81, adet/71*).

Ziya Paşa da 27 Haziran 1895 tarihli telgrafıyla Dışişleri Bakanı Mösyö Hanotu'nun ıslahat lâyihasının içerdiği maddelere göre Osmanlı hükümetinin her zamanki oyalama yollarına başvurarak Mösyö Kanbon'a verilen arabuluculuk²³ rolüne engel olmaktan kaçınması ve bu maddelerin birer birer inceleme ve görüşmeye konulması gereğini Bâbiâli'ye tavsiye girişiminde bulunduğunu, üç devlet arasında mevcut olan uyumun değişmeyeceğini kendisine söylediğini Hariciye Nezareti'ne bildirmiştir. (*Ziya Paşa'nın, 27 Haziran 1895 tarihli telgrafi. Ek 46*).

Londra Sefirimiz Rüstem Paşa da Fransa hükümetinin Mösyö Kanbon'a yüklediği arabuluculuk görevini 15 Haziran 1895 tarih ve 530 numaralı telgrafında sözkonusu etmektedir. Aslında Rüstem Paşa bu telgrafında Fransa Cumhuriyeti'nin Londra Sefiri Baron dö Kursel ile yaptığı görüşme sırasında adı geçen şahsın Mösyö Hanotu'dan aldığı bazı mektupları kendisine gösterdiğini, mektupların içeriğinden "Fransa hükümetinin Mösyö Kanbon'a Sir Filip Kürri ile ilişkilerinde ölçülü olmaya son derece gayret göstermesi yolunda tavsiyede bulunduğu" anlaşıldığını bildirmektedir. (*Rüstem Paşa'nın 15 Haziran 1895 tarih ve 530 numaralı telgrafi. Ek 47*).

Baron dö Kursel'in ifadesi bu merkezde ise de Sarı Kitap'ta Paris Sefiri Münir Bey'den söz ederken Mösyö Hanotu'nun onun hakkında: "Münir'i getirttim" şeklinde basit bir tabir kullanması, Mösyö Kanbon'un da Anadolu'da ikamet eden bir Fransız

²³Role de modérateur teriminin karşılığı olarak kullanılmıştır.

konsolosuna çektiği telgrafta: "Valinize söyleyiniz, başınıza karşılık kendi kellesi koltuğunun altındadır" tarzında hitapta bulunmuş olması dikkat çekicidir. Acaba bu derece büyüklük taslayan ve kendisini beğenmiş bir dışişleri bakanı, sefirini düzenleme ve arabuluculuk görevine memur eder mi? Sonra da acaba bu derece şovenistlik gösteren bir sefir bu görevi yerine getirmekte başarılı olabilir mi? Bizce bu noktaların hep etraflıca düşünülmesi gerekir.

Bu durum üzerine tekrar enine boyuna görüşmeler yapılarak yukarıda söz ettiğimiz Adliye, Dahiliye, Hariciye ve Maarif nazırları ve Sadaret müsteşarı paşalardan oluşan komisyonun düzenlemiş olduğu temeller üzerine hazırlanan karşı lâyiha (ikinci cevap lâyihası) 2 Ağustos 1895 tarihinde üç devletin sefirlerine verilmiştir.

Bu karşı cevap lâyihamızla, üç sefir tarafından 11 Mayıs 1895 tarihinde Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti aracılığıyla padişaha sunulan ıslahat lâyihasının içeriği, Osmanlı hukukuna ve devletin bağımsızlığına aykırı maddeleriyle kabul edilip uygulanması kanunlar ve devletin nizamlarına uygun olmayan maddeleri dışındakiler tarafımızdan çeşitli değişiklikler yapılarak kabul edilmiştir. Aslında üç devletin sefirlerinin ıslahat lâyihası Osmanlı hükümetince en ince noktasına kadar görüşülüp incelenerek lâyihanın içerisindeki kırk maddenin hizalarına birer birer devletin görüşleri yazılıp kaydedilmiş, böylece meydana gelen karşı lâyiha, Ağustos'un ikinci günü her üç sefire verilmişti. *(Tarihçemize ekli Türkçe ve Fransızca metinlere başvurulması.)*

Mösyö Kanbon bu cevap lâyihasını Mösyö Hanotu'ya gönderdiği sırada içeriğini kabule uygun bulmayarak vergi koyma usulü, vergilerin tahsili, adli konulardaki ıslahat, hapishanelerin ıslahı gibi temel noktalara ilişkin yapılan tekliflerin reddedilmiş olduğunu, belediyelerin teşkili gibi sefirler lâyihasının önemli esaslarından sayılan bölümler hakkında Bâbiâlf'nin aslâ uygulanmayıp genellikle eksik ve bozulmuş olan mevcut kanun ve nizamları öne sürdüğünü ve hâlâ müdür seçimi gibi yürürlükteki kanunlarda yer alan bazı maddeleri redde kalkışarak halkın kanunla kazanılmış bir hakkı elde etmesine engel olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu ikinci cevap lâyihasında Doğu Anadolu halkını kontrol altına almak ve toprak sahibi olmalarını sağlamak konularında bir takım sözler verildiğinden bahsedilmekte ise de bu konularda da bir açıklık olmadığı, aslında genel olarak cevap lâyihasının önemli

bazı düşünce ve niyetler içerdiğini, fakat ıslahatın yapılacağına dair açıkça bir vaad içermediğini âmirine bildirmiştir. Ve üç sefirin muhtırasında sözkonusu olan güvenlik ve teftişle ilgili problemin dile getirilmemiş olduğunu da ayrıca ilâve etmiştir. (*Sarı Kitap, sayfa/86, numara/84 ve ekleri*).

Mösyö Kanbon son söz olarak, hükümetlerinden karşılıklı olarak yeni talimat alınca kadar sefirlerin Bâbîâlî'yle bu konuda görüşme yapmayacaklarını, fakat böyle bir cevap aldıkları için şaşkınlıklarını ifade etmekle yetineceklerini âmirine bildirmektedir.

Aslında bu sefirler baştercümanları aracılığıyla, ıslahat lâyihasına verdiğimiz cevabın kaçamaklı olduğunu, cevap lâyihamızla hiç bir şey vaad etmeyip uygun, yapılabilir, kanuna uyar gibi birtakım belirsiz terimler kullanmakla yetindiğimizi ve cevap yazımızda yer alan düşüncelerimizin olan şeyleri nitelemekten başka bir şeye delâlet etmediğini, uygun ve yapılabilir gördüğümüz ıslahatı uygulayacağımıza dair görüş belirtmediğimizi Osmanlı hükümetine bildirmişlerdir. (*Turhan Paşa'nın 6 Ağustos 1895 tarih ve 248 ve 160 ve 173 numaralı telgrafi. Ek 48*).

Üç sefirin bu bildirileri üzerine Hariciye Nezareti yukarıda geçen üç farklı sayıdaki telgrafla Londra, Paris ve Petersburg sefirlerimize tercümanlar tarafından açıklanan düşüncelerin asılsızlığını etraflıca anlatıp bizce uygun ve yapılabilir bulunan tedbirlerin uygulamaya konulacağını belirterek kendilerini cevap yazımızın içinde yer alan maddeleri yapmaya söz verdiğimiz konusunu dışişleri bakanlarına bildirmekle görevlendirmiştir.

Ziya Paşa Mösyö Hanotu'ya bu durumu bildirmiş, o da "cevabımızın içeriğini uygulamaya söz verdiğimizizi" Mösyö Kanbon'a bildireceğini sefirimize söylemiştir. (*Ziya Paşa'nın 7 Ağustos 1895 tarih ve 229 numaralı telgrafi. Ek 49*).

Hüsni Paşa'nın Rusya Dışişleri bakanı nezdinde girişimde bulunması üzerine kendisi cevap lâyihamızın Petesburg'a henüz ulaşmadığını, üç devlet sefirlerinin hükümetlerinden karşılıklı cevap almadan karşı lâyihamız hakkında baştercümanları aracılığıyla görüş belirtmiş olmalarına çok şaşırıldığını sefirimize söylemiştir. (*Hüsni Paşa'nın 10 Ağustos 1895 tarih ve 468 numaralı telgrafi. Ek 50*).

Aslında karşı lâyihamızın içeriğinin kabul görmediği Bâbîâlî tarafından da hissedilmiş olmalıdır. Çünkü bu hissın zorlamasıyla daha 4 Ağustos 1895 tarihinde

Hariciye Nezareti'nden Rüstem Paşa'ya çekilen bir telgrafta Osmanlı hükümeti tarafından padişahın hukuku ile devletin kanun ve nizamlarına uygun olan her şeye razı olunduğu, eğer Avrupa doğuda barışın devamını istiyorsa, tüm Osmanlı tebeasının refahını sağlamaya yarayacak, vaad edilen ıslahatı fazlasıyla yeterli saymaları gerektiği belirtilmiştir.

Ayrıca ıslahatın yapılmasını teftiş etmekle görevli bir genel müfettişin tayin edildiği, genel af ilan edildiği, vali ve mutasarrıfların yanlarına Hıristiyan muavinler atanacağı, kaymakamlarla nahiye müdürlerinin mezhep ayrımı gözetilmeden seçileceği ve karşı lâyihamızda yer alan diğer ıslahatın da vakit kaybedilmeden uygulanacağı belirtilerek Lord Salisbury nezdinde bu görüşümüzü destekler mahiyette çalışılması iltifat kelimeleri kullanılarak Londra sefirimizden rica edilmiştir.

Üç devletin sefirleri lâyihalarını Osmanlı hükümetine verdikleri sırada girişimlerinin resmî değil dostça olduğunu söylediklerinden bu işle ilgili yapacağımız tüm girişimlerde konunun bu mahiyetinin korunmasına özen gösterilmesi sefirlerimize ayrıca tavsiye edilmiştir. (*Turhan Paşa'nın 4 Ağustos 1895 tarih ve 245 numaralı telgrafi. Ek 51*).

Aslında Osmanlı hükümeti karşı lâyihamızı vermeden birkaç hafta önce Haziran ayı içerisinde Petersburg eski büyükelçisi Müşir Şakir Paşa'yı umumî müfettiş olarak atamış, Temmuz ayı içerisinde de bazı ayrıcalıklar içermek şartıyla Ermeniler hakkında genel af çıkarmıştı. Kendisine Doğu Vilâyetleri Müfettişi ünvanı verilen Şakir Paşa'nın seçilmesi Petersburg'ta iyi karşılanmış, Fransa ve İngiltere hükümetleri de bu atamaya itiraz etmemişlerdir.

Bununla birlikte Rusya'nın İstanbul sefiri -bu konuyla ilgili durumu Petersburg'a bildirmeden önce- Şakir Paşa'ya verilen görevin Rusya hükümeti tarafından kabul edilmesinin Fransa ve İngiltere hükümetleri tarafından da aynı şekilde kabulüne, cevabî ıslahat lâyihasının sefirlerle verilmesine ve umumî müfettişin görevlerine ilişkin bilgi verilmesine bağlı olduğunu Bâbîâlî'ye bildirmiştir. Fransa sefiri de o yolda görüşlerini ifade etmiştir. İngiltere Elçisi Sir Filip Kürri de daha sonra Osmanlı hükümetine aynı şekilde görüş bildirmiştir. (*Sarı Kitap sayfa/82, 84, sayı/73, 79, 80*).

İngiltere hükümeti Şakir Paşa'nın görevlendirilmesini kabullenmişse de onun bu işte kabiliyetli olmadığını Lord Salisbury ifade etmiştir. Gerçekten Said Paşa

Hâtıratı'nın 1. cild 271. sayfasında yer alan Lord Salisbury'nin Sir Filip Kürri aracılığıyla kendisine tebliğ ettirdiği bir telgrafta aşağıdaki satırlar görülmektedir: "Bu durumda o vilâyetlerde Avrupa'nın güvenebileceği memurların bulunması ve yönetimin de kuvvetli ve doğru olması gerekir. Memurlar hangi mezhepten olurlarsa olsunlar İngiltere'nin gözünde eşittirler. Yalnız bunlar padişah tarafından hür bırakılmalıdırlar. Müfettiş Şakir Paşa böyle hür bir adam değildir, kendisine asla güvenilemez."

Sefirler tarafından ıslahat lâyihasının Mâbeyn-i Hümayûn'a veriliş tarihi olan 11 Mayıs ile ayrıntılı ve ispatlı karşı lâyihamızın sefirlere verildiği 2 Ağustos tarihi arasında meydana gelen hadiselerin, siyasi olayların ve bunlara bağlı çeşitli durumların gözden uzak tutulmaması gerekir.

Öncelikle 10 Haziran 1895 tarihinde bizde kabine değişikliği olmuş ve Cevad Paşa'nın yerine Küçük Said Paşa sadrâzam tayin edilerek Hariciye Nezareti Turhan Paşa'ya verilmiştir.

Said Paşa sadaretinin ilk günlerinde Rusya Sefiri Mösyö Nelidof'tan özel bir mektup aldığını Hâtıratı'nda söyleyerek o mektubu ve tercümesini 1. cildin 268 ve 269. sayfalarında yayınlamıştır. Said Paşa bu mektubun ıslahat hakkında tarafımızdan üç devlet sefirlerine verilecek cevabın gecikmesi üzerine, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın bize karşı uygulayacakları tedbirler için aralarında görüş alışverişine başladıkları sırada yazıldığını belirtiyor. İçeriğinin önemine binaen bu mektubun tercümesi Hatırat'tan naklen aşağıda verilmiştir:

Şahsî

Pazar

Osmanlı Devleti'nin samimi bir dostu ve sizin eski bir dostunuz olarak aşağıdaki hususları bildirmeme içtenlikle izninizi rica ediyorum: Acele ve merakla beklenen ve nasıl hareket edileceğini belirlemek için üç kabine arasında görüş alışverişinde bulunulduğundan söz edildiği için cevap lâyihasının ayrıntıları hakkında istediğimiz cevabı acele gönderiniz ve bunun memnuniyet verici olmasına özen gösteriniz. Bizce ne şekilde olursa olsun bir baskıya yer verilmeyeceğini biliyorsunuz. Üçümüzden birinin yalnız kalmaması da gerekir çünkü yalnızlık en kötü şeydir denilir. Gerek danışma ve görüşmeleri, gerek çöşku ve öfkeyi dindirecek hiç kimse yoktur.

Daha önce işbaşında olduğumuz sırada Osmanlı hükümetiyle bulunduğu ilişkilerin güzel anılarını ve Osmanlı hakkındaki dostluk düşüncelerini muhafaza eden Prens Lobanof, şu andaki durumun kötülüğü ve buna bir an önce son verilmesi gerektiği hakkında Osmanlı hükümetinin dikkatini çekmek için beni görevlendiriyor. Bağlı bulunduğunuz makamların bu konudaki arzlarınızın önemini takdir edeceklerinden eminim. Padişah beni dost olarak gördüğü ve hakkımda güven beslediği için burada gizli ve samimi bir şekilde kendisine sadakatimi arz ediyorum.

En iyi dileklerimin kabulünü rica ederim.

İmza:
Nelidof

Ermeni işlerinde Fransa'nın Rusya ile aynı fikirde olduğu doğrudur. İngiltere ise gerek ıslahat konusunu gündeme getiren Rozbery kabinesi, gerek ondan sonra gelen Salisbury kabinesi Ermenileri koruma hususunda pek aşırı gitmekteydiler.

Aslında kitabımızın başında da belirtildiği gibi Şubat ayında parlamentonun açılışında dile getirilen noktalar ve Dışişleri Bakanı Lord Kimberle'nin Stevenson heyetini kabulü sırasında söylediği sözler hep aleyhimize çalıştığını ispatlayacak mahiyetteydi. Zaten Anglo-Armenian Komitesi (İngiliz-Ermeni Derneği) gece gündüz durmadan çalışmakta, Ermenilerin lehine ve bizim aleyhimize olmak üzere İngiltere'de devlet adamlarından, politikacıardan, din adamlarından ve halkın ileri gelenlerinden taraftar toplamaktaydı. Gazetelerin büyük bir kısmı ve en önemlileri aleyhimize makaleler yayınlamakta ve Türk düşmanı olan önemli gazetelerin kullandıkları dil günden güne şiddetini artırmaktaydı. Lehimize söz söylemek isteyen veya bizim davranışlarımızı tasvip etmemekle beraber araştırma yapmak ve gerçeği ortaya koymak isteyen az sayıda gazete bile kamuoyunun eğilimlerine bakarak bu akıma kapılmaktan kendilerini alamıyordu.

O sırada Northampton şehrinde yapılan bir mitingde üç devletin sefirleri tarafından Osmanlı hükümetine verilen ıslahat lâyihasının yetersizliği, bir Avrupa kontrolünün gerekliliği ve fevkalâde komiserlik görevinin Osmanlı memuru olmayan, Osmanlı tebeasında bulunmayan ve sadece devletlere karşı sorumlu bir Avrupalı'ya verilmesi hakkında İngiltere hükümeti nezdinde girişimde bulunulmasına karar

verildiği görülmektedir. (*Rüstem Paşa'nın 22 Mayıs 1895 tarih ve 402 numaralı telgrafi. Ek 52*).

Bu toplantıda alınan kararları Anglo-Armeniyan Cemiyeti tarafından gönderilen bir heyet Başbakan Lord Rozbery'e arzetmiştir. Lord Rozbery'nin bu heyeti kabul etmiş olması da ayrıca dikkat çekicidir. (*Rüstem Paşa'nın 24 Mayıs 1895 tarih ve 413 numaralı telgrafi. Ek 53*).

23 Mayıs 1895 tarihinde Bradford şehrinde Lord Salisbury tarafından yapılan siyasî bir konuşmada da Ermeni işleri sözkonusu edilmiştir. Lord Salisbury'nin sözleri uzun süredir İngiliz siyasetçilerinin izlemedikleri şekilde ılımlı fikirlerle doluydu. Aslında Salisbury konuşmasında Sason dolaylarında meydana gelen üzücü olayları her şeyden çok ırk ve din olarak birbirine zıt ve karşı olan iki unsurun tutuculuklarına bağladığını ve bu olayların Osmanlı hükümeti tarafından hazırlandığına dair bazı gazeteler tarafından öne sürülen düşünceleri reddederek sözü edilen olaylardan Osmanlı hükümetinin sorumlu tutulamayacağını, Padişahın da çok insancıl bir hükümdar olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte Lord Salisbury Kraliyet hükümetinin izlediği politikaya göz atarak İngiltere'nin müdahalesini –ancak Rozbery kabinesi ihtiyaç halinde Türkiye'ye karşı yaptırımlar getirmeye karar vermiş ise– kabul edebileceğini söylemiştir. (*Rüstem Paşa'nın 24 ve 25 Mayıs 1895 tarih ve 415 ve 416 numaralı telgraf ve yazısı. Ek 54, 55*).

O sırada İngiltere kabinesine karşı muhalefette bulunan Lord Salisbury'nin sözleri -yaptırım gibi tehdit ifadeleri içermekle birlikte- yine çok ılımlıysa da Rozbery kabinesi ileri gelenlerinden İrlanda Bakanı Morle ile Ticaret Bakanı Mösyö Brays tarafından yapılan konuşmaların bizle ilgili bölümleri şiddetle aleyhimizde idi. Gerek Mösyö Morle gerek Mösyö Brays Rozbery kabinesinin bakanları oldukları için onların sözleri kabinenin fikirlerinin göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu da İngiltere hükümetinin şiddetle aleyhimizde olduğunu göstermektedir. Mösyö Morle 29 Mayıs 1895 tarihinde New-Castle-on-Tyne şehrinde yaptığı konuşmada Osmanlı hükümeti hakkında düşmanca tabirler kullanmış ve Lord Salisbury'nin yukarıda zikredilen konuşmasını eleştirmiştir.

Mösyö Morle Ermenistan'da²⁴ vahşice ve acımasızca bazı hareketler yapıldığını, bu mezalimin vahşi hayvanların yaptıklarını da aştığını söyleyerek İngiltere'nin Berlin Antlaşması'yla Kıbrıs Mukavelenâmesi hükümlerine uyarak Fransa ve Rusya hükümetleriyle birlikte Osmanlı hükümetinden bir takım ıslahat talebinde bulunduğunu söylemiştir. (*Rüstem Paşa'nın 30 Mayıs 1895 tarih ve 430 ve 433 numaralı telgraf ve yazısı. Ek 56, 57*).

Ticaret Bakanı ve Anglo-Armeniyen Cemiyeti'nin (İngiliz Ermeni Derneği) eski başkanı olan Mösyö Brays İrlanda'da Aberdeen şehrinde yaptığı konuşmada Sason olayları dolayısıyla Türklere atfedilen korkunç mezâlimin yapılmış olduğundan artık kimsenin kuşku duymadığını, Osmanlı asker ve subaylarının bu mezâlîme Doğu Anadolu halkından fazla katılmış olduklarını belirterek İngiltere'nin bu meselede onur ve insanlıktan başka bir çıkarı olmadığını, Rusya ve Fransa hükümetleriyle ortaklaşa olarak Osmanlı hükümetine Ermeniler hakkında bir ıslahat lâyihası verildiğini söylemiştir. Mösyö Brays konuşmasında Osmanlı ülkesindeki Hıristiyanların yokedilmesine yönelik siyasetten, İslâmın taassubundan ve bunun gibi diğer düşünce ve niyetlerden söz etmiştir. (*Rüstem Paşa'nın 5 Haziran 1895 tarih ve 476 numaralı tahrirâtı. Ek 58*).

İngiltere gazetelerinin büyük bir kısmı yayınladıkları makalelerde daima aleyhimizde ağır sözler sarfetmekte oldukları ve aşırılıkta son derece ileri giderek kamuoyunu hızlı adımlarla aleyhimize çevirmek için birbirleriyle yarışırcaına çalıştıkları şu bir kaç ay içerisinde yararımıza yayın yapan yalnız iki İngiliz görülmüştür. Biri meşhur yazar Edvard Dise, ikincisi ise parlamento üyesi Sir Aşmed Bartlet'tir²⁵.

Edvard Dise'nin *Observer* gazetesinin 9 Haziran sene 1895 tarihli sayısında yayınladığı bir mektup, içeriğinin derinliği itibarıyla son derece önem taşımaktadır. Rozbery kabinesinin Ermeni meselesinde izlediği siyaseti eleştirmek için yazılmıştır. Bu mektup sırf bir İngiliz görüşüyle yazılmış olmakla birlikte politik konularda deneyimli bazı kişilerin mevcut kriz ortamında İngiltere hükümeti tarafından izlenen politikanın İngiltere Devleti'nin asıl çıkarlarıyla uyuşmadığı kanısında olduklarını

²⁴Mösyö Morle'nin kendi kullandığı terimdir.

²⁵Ashmead Bartlett

ispat etmektedir. Bu mektup ne sebeple olursa olsun bu yönden de incelenmeye lâyıktır. (*Rüstem Paşa'nın, 10 Haziran 1895 tarih ve 497 numaralı yazısı ve eki. Ek 59*).

Sir Aşmed Bartlet *Globe* gazetesinin 10 Haziran sene 1895 tarihli sayısında Ermeni işlerine dair yayınladığı uzun bir mektupta İngiltere hükümeti'nin uygulanması mümkün olmayan bir ıslahat lâyihasını kabul ettirmek amacıyla Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaya kalkışırsa bu hareketinde -belki tamiri mümkün olmayacak- büyük bir hata yapmış olacağını isbata çalışmaktadır. Bu mektup da bazı bölümleri itibarıyla incelenmeye değerdir. (*Rüstem Paşa'nın 18 Haziran 1895 tarih ve 533 numaralı yazısı ve eki. Ek 60*).

Burada Rüstem Paşa'dan gelen 4 Temmuz 1895 tarih ve 586 numaralı telgrafi zikretmek uygun görülmüştür. Çünkü Londra sefirimiz bu telgrafında o sıralar kurulan muhafazakâr kabinenin başkanı Lord Salisbury ile yaptığı uzun bir görüşmesini anlatmaktadır. Bu görüşme sırasında Rüstem Paşa kendi zannınca eski kabinenin Ermeni işlerine gereğinden fazla önem verdiğini ve bu politikanın izlenmesine Mösyö Gladston'la partisinin Türkiye aleyhinde öteden beri beslediği düşmanlığın sebep olduğunu, bu münasebetle İngiltere'de bizim zararımıza olarak kendi lehlerinde halkın sevgi ve ilgisini kazanmak amacı güdüldüğünü Lord Salisbury'e söylemiştir. Lord Salisbury eski kabinenin bu işleri gereğinden fazla büyütme ve kamuoyunu heyecanlandırmak suretiyle tedbirsizlikte bulunduğu görüşünde olduğunu, bununla birlikte o bölgede bir takım ıslahatlar yapılarak kamuoyunu sakinleştirmeye çalışmanın gerekli olduğunu ileri sürmüştür. Rüstem Paşa'nın bu sözlere verdiği karşılığa cevaben Lord Salisbury padişahın hükümlerini haklarını, hüküm ve nüfuzunu sarsacak veya Osmanlı hükümetini zayıf düşürecek hiç bir tedbirin tavsiyesini asla aklına bile getirmeyeceğini defalarca söylemiş ve bu önemli teminat üzerine sefirimizin görüşmesi sona ermiştir. (*Rüstem Paşa'nın 4 Temmuz 1895 tarih ve 586 numaralı telgrafi. Ek 61*).

2 Ağustos 1895 tarihli karşı lâyihamızın üç devlet nezdinde olumsuz bulunmasının etkisiyle bu lâyihamı kabul ettirmeye çalışan hükümetimiz bu sırada tüm dünyaca tanınan meşhur politikacı Gladston'un şiddetli hücumuyla karşı karşıya kalmıştır. Uzun zamandır Gladston'un Ermeni işleriyle ilgili önemli bir konuşma yapacağı duyumları alındığından, buna engel olmak için sefirimiz Rüstem Paşa çaba

göstermiş ve Gladston'un partisinden olan dönemin Dışişleri Bakanı Lord Kimberle nezdinde bile girişimde bulunmuştu. Bu girişimimize cevaben Lord Kimberle Gladston'a karşı nüfuz kullanmanın mümkün olmayacağını söylemekle yetindi. Bir süre sonra da Gladston Chester şehrinde bir konuşma yaparak çok sert bir üslupla bize sataştı. Gladston bu konuşmasında Sason olayları hakkındaki söylentilerin gerçek olduğunun anlaşıldığını söyledikten sonra Osmanlı hükümetine karşı sert sözler kullanmış ve Osmanlı politikasının Hıristiyanları yoketmek amacına yönelik olduğunu belirtmiştir. Gladston Sason olayları hakkındaki ifadelerinin doğruya yakın olduğunu temelde kabul ettikten sonra bu olayların tüm sorumluluğunu önce Doğu Anadolu halkına, ondan sonra da devlet memurlarıyla Osmanlı hükümetine yükleyerek Osmanlı hükümetinin mevcut hükümetlerin en kötüsü olduğunu ilâve etmiştir.

Ermenistan halkının canlarını, mallarını, namus ve mezheplerini güvence altına almaya yarayan önlemleri alacak her İngiliz hükümetine bütün ülkenin destek olacağı, bununla birlikte ıslahat işinin mutlaka büyük devletlerin kontrolüne tabi olması gerektiği toplantıya sunulan karar neticelerinden olduğundan, buna dayanarak Gladston da konuşmasında Osmanlı hükümetinin vaadlerine inanmanın doğru olmadığını, ıslahatı yapmak için görüşmelere girişen üç devletin -bu girişimlerini güzel bir şekilde sonuçlandırmayı başaramazlarsa- dünyaya karşı rezil olacaklarını söylemeyi unutmamış ve söz arasında son devir Osmanlı devlet adamlarından Fuad ve Âli Paşaları da yeri gelmişken medhale yad etmiştir. (*Rüstem Paşa'nın 7 ve 8 Ağustos 1895 tarih ve 685 ve sonrası ve 690 numaralı telgraf ve tahrirati. Ek 62, 63, 64*).

Bu konuşmanın etkisiyle aleyhimizdeki hareketlerin büsbütün yoğunlaştığı bir sırada yani Chester konuşmasının yapıldığı tarihten altı gün sonra İngiltere Parlamentosu'nun açılışı yapıldı. Açılış töreninde kraliçenin yaptığı konuşmanın Ermeni meselesine ait kısmında Osmanlı Asyası'nın Ermenilerin yaşadıkları vilâyetlerinde birtakım iç karışıklıklar ortaya çıktığı, bu sırada bütün Hıristiyan milletlerin ve özellikle İngilizlerin nefretle karşıladıkları zulümlerin yapıldığı belirtilerek o bölgeye götürülmesi gereken ıslahat konusunda İngiltere sefirinin Rusya ve Fransa sefirleriyle birlikte Osmanlı hükümeti nezdinde girişimde bulunduğu bildirilmiştir. Kraliçenin açılış konuşmasına cevap olarak düzenlenecek yazı hakkında yapılan görüşmeler sırasında Lord Salisbury tarafından yapılan konuşmanın, Ermeni işlerine dair olan kısmının, önemli bazı ifadeleri içerdiği belirtilmişti. Konuşma, başlıca aşağıda özeti verilen paragrafları içermekteydi:

"Bu konuda benden öncekiler tarafından izlenen yola devam ediyorum. İngiltere hükümeti birtakım ıslahat yapılacağına dair söz vermişse de bu ıslahatın yapılmasına ilişkin herhangi bir güvence verilmiyor. İngiltere hükümeti tarafından Fransa ve Rusya devletlerinin desteğiyle hareket etmektedir. Osmanlı hükümetinin şu anki gecikmesi, ülkenin görünürdeki bağımsızlığına engel olacak bir şey yapma korkusundan ileri gelmektedir. Bu ise övgüye lâyık yüce bir duygudur. Fakat her ne kadar Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığı Avrupa'nın genel anayasa hukukunda yazılı ve Berlin ile Paris Antlaşmalarıyla güvence altına alınmış ise de özel bir mahiyete sahiptir. Bu bağımsızlığın devamı diğer devletlerin bunu destekleme ve koruma konusunda fikir birliği içinde olmalarına bağlıdır. Devletlerin korkup çekindikleri

şudur: Osmanlı hükümetine esasen sahip olmadığı bir devam ve kararlılık sağlayarak belki insanlığın gelişmesi ve refahına hizmet etmeyen fakat gevşeklik ve zayıflığa meyilli, dinî ve duygusal açıdan çatışmaya fırsat vermeye (yüzyıllardır Osmanlı Devleti'nin en kötü yönü budur) müsait olan bir vasıtayı desteklemiş ve tarafını tutmuş olacaktıdır. İzlediği yolun ne kadar tehlikeli olduğunu Osmanlı hükümetine gösterip ispat etmekle beraber şurası bilinmelidir ki hiç bir hükümet İngiltere Devleti kadar Osmanlı Devleti'nin devamını isteyemez. Eğer padişah görünüşte, bağımsızlığın şu anki durumunu korumak için Avrupa devletleri tarafından Osmanlı ülkesinde var olan bir hâli, uyuşukluk, gevşeklik ve zayıflığı yoketmek amacıyla yapılacak yardımı reddeder veya bu devletlerin öğütlerine kulak vermezse çok büyük ve korkunç bir yanlış yapmış olacaktır . Bundan sonra hiç bir antlaşma ve hiç bir dostça davranış bu zayıflık ve uyuşukluğun Osmanlı Devleti'ne felâket getirmesine engel olamaz."(*Rüstem Paşa'nın 15 ve 16 Ağustos 1895 tarih ve 710 ve 713 numaralı telgrafi ve 16 Ağustos 1895 tarih ve 712 numaralı yazısı ve eki. Ek 65, 66, 67*).

Lord Salisbury'nin bu konuşması bizce uzun uzun düşünülmesi gerekecek mahiyetteydi. Özellikle de kullandığı "özel bir mahiyet taşıyan bu bağımsızlık", "görünüşte bağımsızlığın durumunu korumak için" gibi deyimler çok dikkat çekiciydi.

Merhum Said Paşa Hâtıratı'nın 270. sayfasında Lord Salisbury'nin 28 Haziran 1895 günü Sir Filip Kürri aracılığıyla kendisine Ermeni işleriyle ilgili bir telgraf ilettiğini söylemektedir. Said Paşa şöyle diyor: "*Lord Salisbury'nin telgrafi şöyle bir giriş cümlesiyle başlıyordu: (Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu büyük tehlikeye dikkatinizi çekerim. İktidara geldiğim gün Osmanlı Devleti'nin İngiltere'nin kendi lehindeki desteğini kaybettiğini gördüğümde çok şaşırđım. Bu devletin varlığını sürdüremeyeceği hakkındaki kanaat gün geçtikçe artmaktadır.) Lord Salisbury kendi fikrini bizi korumaya dayandırıyor fakat Avrupa, özellikle de İngiltere kamuoyunu memnun etmek için hiç bir önlem almadığımızdan rahatsızlık duyduğunu belirtiyordu. Kendi kararını da şu şekilde açıklamıştı: "Üç devletin isteklerini ve eski kabinenin politikasını koruyacaktır. Padişah bir an önce devletlerin tekliflerine mümkün olduğu kadar geniş çaplı izin versin diye Rüstem Paşa nezdinde ısrar edilmiştir. Ermeniler için muhtariyet düşüncesi yersizdir, sadece adalet istenmektedir. Ne Doğu Anadolu halkı Ermenileri, ne de Ermeniler Doğu Anadolu halkını zor durumda bırakmasınlar. Lord Salisbury bu bildiriyle yetinmeyip sonunda bir önemli bildiride daha*

bulunmuştur. Bana okunan telgrafında bu son kısmın aklımda kalan cümleleri şöyledir: "Ne Almanya, ne İtalya, ne de Avusturya İngiltere'nin Şark meselesi politikasına engel olamazlar. Fransa Rusya'ya bağlıdır. Osmanlı Devleti'nin devamını sağlayacak olan şey sadece İngiltere'nin Rusya ile birlikte hareket etmemesidir. Eğer bu ittifak gerçekleşirse son derece tehlikeli olur. Osmanlı Devleti ortadan kalkar."

Verilen bilgilerden de anlaşıldığına göre üç devletin zararlı politikalarına karşı Osmanlı Devleti'nin görevi çok zordu. Bunu çok iyi bilen Bâbüâlî, görüşümüzü muhafaza etmek için her türlü çabayı gösteriyordu.

Mesela Hariciye Nezareti Rüstem Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta Paris sefirimizin Mösyö Hanotu'yla bir görüşmesinden söz ederek kendisine bazı talimatlar vermektedir. Bu görüşmede Hanotu kendi kanaatine göre Lord Salisbury'nin üç devlet sefirleri tarafından yapılan ilk teklifleri değiştirmeye karar vermiş olduğunu ve bizim kaçamak yollara yönelmeye devam etmemizin İngiltere'yi aleyhimize bir karar almaya yönelteceğini Ziya Paşa'ya söylemiştir.

Hariciye Nezareti'nin 9 Ağustos 1895 tarihli yukarıdaki telgrafıyla bizde bu gibi bir olasılığa inanılmamakla birlikte Osmanlı hükümetinin bir İslam devleti oluşu ve Osmanlı ülkesinin büyük bir çoğunlukla Müslümanlarla meskun bulunması dolayısıyla bir azınlık oluşturan Ermenileri üstün tutarak onlar hakkında karşı lâyihamızın içeriğinden fazla ıslahat istemenin ve gazetelerde görüldüğü gibi Avrupalı bir komiser gönderilmesi şeklinde bazı tedbirler alınmasını düşünmenin, ülkemizi yoketmekle sonuçlanacak kötü bir durumun ortaya çıkmasına sebep olacağı sefirimize bildirilerek, iki devlet arasında eskiden beri mevcut ve devam etmekte olan dostluk ilişkileriyle uygulanabilir olmayan bu gibi girişimlerde bulunulmaktan kaçınılması konusunda Lord Salisbury nezdinde son derece gayret göstermesi gönül alıcı sözler kullanılarak kendisine tavsiye edilmektedir. *(Turhan Paşa'nın, 9 Ağustos 1895 tarih ve 250 numaralı telgrafi. Ek 68).*

Rüstem Paşa, 10 Ağustos 1895 tarih ve 699 numaralı cevap telgrafında *(Ek 69)* Lord Salisbury ile yaptığı son görüşmede Lord'un karşı lâyihamızı inceledikten sonra bu konuda görüşmek üzere kendisine bilgi vereceğini, bununla beraber sözü edilen lâyihamı özellikle güvenlik açısından yetersiz gördüğünü ifade ettiğini söylemektedir.

Rüstem Paşa daha sonra çektiği 14 Ağustos 1895 tarih ve 707 numaralı telgrafında Lord Salisbury ile bu konuda yaptığı bir görüşmeyi anlatmaktadır. Lord Salisbury kendisine karşı lâyihamızın tamamen yetersiz olduğunu ve bu lâyihamın, kendisince en fazla öneme sahip meselesi hakkında hiç bir şey bahsetmeyerek ıslahatın yapılıp uygulanacağına dair hiç bir teminat içermediğini söylemiştir. Rüstem Paşa bizim görüşümüzü savunarak getirilmesi kararlaştırılan ıslahatı uygulayacağına dair Osmanlı hükümetinin verdiği taahhüdün yeterli ve etkili bir teminat olduğunu belirtmiş ve görüşümüzü savunmak konusunda çok büyük bir çaba sarfetmiştir. Sefirimizin sözlerini büyük bir dikkatle dinleyen Lord Salisbury ayrıca teminat verilmesinin gerekli olduğunu, bir taahhüt veya bir vadin ne diğer devletler ne de İngiliz kamuoyu tarafından teminat yerine geçemeyeceği tarzında konuşmuştur.

Sefirimiz, Lord Salisbury'nin anladığı şekilde teminat kelimesinden kastedilen manayı, hiç değilse devletlerin dördü Müslüman ve üçü de üç devlet tarafından belirlenmek şartıyla hıristiyan üyelerden, karma bir komisyon oluşturmasını isteyebilecekleri tarzında anladığını bildirmektedir.

Görüşümüzü savunmak için sefirimizin gösterdiği çabanın sonucu başarılı olamamıştır. Bu işlerle ilgilenme görevi üç devletin İstanbul sefirlerine verilmiş olduğundan Lord Salisbury ıslahatın ayrıntıları hakkında artık kimseyle görüşmeyeceğini ve teminatın nasıl olacağından ancak esas itibarıyla söz etmiş olduğunu sefirimize söylemiştir. (*Rüstem Paşa'nın 14 Ağustos 1895 tarih ve 707 numaralı telgrafi. Ek 70*).

Rüstem Paşa'nın bu telgrafına cevabımızda görüşümüzü kabul ettirmek için son derece gayret göstermesi kendisinden tekrar rica edilmiştir. (*Turhan Paşa'nın 17 Ağustos 1895 tarih ve 257 numaralı telgrafi. Ek 71*).

Devletlerin ıslahat konusunda bu kadar ısrarcı davranmaları öncelikle bize karşı hep muhafaza ettikleri düşmanca eğilimlerinden, ikinci olarak gazete, kitap ve konferans şeklinde uzun zamandır çeşitli ülkelerde ve özellikle Fransa, Rusya ve Kuzey Amerika'da sürdürülen yoğun ve etkili propagandanın kamuoyunda bıraktığı derin tesirden, üçüncü olarak da Muş Tahkikat Komisyonu'nda bulunan Fransız, İngiliz ve Rus delegelerinin aleyhimize hazırlayıp hükümetlerine sundukları ve Sarı Kitap'ta da yer alan, sert ifadeler taşıyan lâyihadaki korkunç iftiralarından kaynaklandığı hatırlara gelmektedir.

Mösyö Kanbon Fransa'ya yazdığı 27 Ağustos 1895 tarihli mektubunda -karşı lâyihasıyla kabul etmiş olduğu ıslahat dışında- Bâbîâlî'nin aşağıdaki talepleriyle karşı karşıya bulunduğunu belirtmektedir.

1- Valilerin beş yıl süreyle ve devletlerin uygun görmesiyle tayini.

2- Toplantı yeri İstanbul olmak üzere ve yabancı elçilik tercümanlarının hazır bulunmaları şartıyla Müslüman ve gayri müslim memurlardan oluşacak bir kontrol komisyonu kurulması.

3- Müdürlerin belediye kanunu gereği seçilmesi.

4- Nahiyelere mahallî zabıta teşkili için izin verilmesi.

5- Hükümet yönetiminde yeterli oranda Hıristiyan memurların görevlendirilmesi.

6- Yeterli oranda Hıristiyan jandarma tayini.

Mösyö Kanbon bu mektubunda Bâbîâlî'nin altı tekliften yalnız son ikisini kabul ettiğini, bununla birlikte eski iddialarını genişleterek Hıristiyan olanlardan vali ve mutasarrıf tayin etmeyeceğini, jandarmaya da Hıristiyanlardan subay ve astsubay almayacağını âmirine bildirmekte ve Osmanlı vilâyetlerinde Müslümanların çoğunlukta olması dolayısıyla valilerin Müslümanlardan seçilmesi kabul edilebilirse de bunlara mutlaka birer Hıristiyan yardımcı verilmesi gerektiğini ilaveten söylemektedir.

Jandarmaya Hıristiyan subay alınması durumunu Mösyö Kanbon çok gerekli sayarak Osmanlı ordusunda Müslüman olmayan tek bir subay bile olmadığı için hemen gayri müslim subay bulmak mümkün olmamakla beraber ilerisi için Hıristiyanlardan subay yetiştirilmesi konusunda Osmanlı hükümetinden söz alınabileceğini ve şimdiden Hıristiyanlardan birkaç astsubay tayininin istenebileceğini de eklemektedir.

Büyük problem olan müdürlerin seçimi konusundan -bunları mutlaka nahiye idare meclislerinin üyeleri arasından atamak koşuluyla- vazgeçilebileceği ve Manastır

vilâyetinde uygulanarak çeteciliğin önüne geçmiş olan mahallî zabıtayı Ermenilere vermemekte akla uygun bir sebep görülmediği tarzında ifadesine devam eden Mösyö Kanbon, gerek valilerin seçimi, gerek görev sürelerinin sınırlandırılması konularında devletler arasında sağlanacak uyumun ciddî bir teminat oluşturamayacağı ve elçilik tercümanlarının hazır bulunmaları şartıyla bir kontrol komisyonu kurularak sorunun bir Avrupa sorunu şeklini almasına karşı çıkılabileceği yolunda konuşmaktadır. (*Sarı Kitap, sayfa/137, adet/90*).

Said Paşa Hâtrâtı'nın birinci cildinin 272. sayfasında şöyle diyor: "*Anlaşmazlık sonunda beş maddeyle sınırlı kaldı. Birincisi hapishanelerin düzenlenmesi, ikincisi nahiye müdürlerinin görevlendirmeye değil seçimle tayini, üçüncüsü Hıristiyanlara yeterli oranda memurlar verilmesi, jandarmaya Hıristiyanlardan da subay kabulü, dördüncüsü kır bekçileri (korucuların) tayini, beşincisi ve bir dereceye kadar önemli olan altı vilâyette ıslahata bakacak komisyonun elçiliklerin tercümanlar aracılığıyla verecekleri bilgileri kabul etmesi maddeleridir. Padişah bunların kabulü konusunda kararsızdı. Özellikle kır bekçilerine (koruculara) çok önem vererek hiç bir devlette varlığı olmadığını belirtiyordu. Yukarıdaki beş madde devletin çekineceği şeyler değildir, mahallî zabıta gelişmiş ülkelerin hepsinde mevcuttur, yolunda ayrıntılı bir tezkire sunmak zorunda kaldım.*"

Paris, Londra ve Petersburg elçiliklerine çekilen 6 Eylül 1895 tarih ve 135 numaralı Hariciye Nezareti telgrafı, cevap lâyihamızın verilmesinden yani 2 Ağustos'tan sonra devletimiz tarafından ek olarak kabul edilen ıslahat maddelerini içerdiği için önem taşımaktadır. Aslında bu telgrafta kabul etmiş olduğumuz ıslahatın yeterli görülmediği ve bu münasebetle diğer altı nokta hakkında yeniden teklifler yapılacağı tarzında bilgiler alındığı belirtilerek bu noktaların Meclis-i Hâss-ı Vükelâ'da görüşüldükten sonra çıkan irade gereğince aşağıdaki şekilde kabul edildiği bildirilmektedir. Maddeler aşağıdaki gibidir:

1- Tercümanlar tarafından komisyona yapılacak uyarı ve tebliğler belirli vilâyetlerde yapılmasına devletçe karar verilmiş olan ıslahatla sınırlı olacak, onun dışına çıkılmayacaktır.

2- Müslümanlardan olması gereken vali ve mutasarrıflar dışında, nüfus oranına göre Hıristiyan memurlar görevlendirilip atanacaktır.

3- Her nahiyede kır bekçileri (korucular) bulunacaktır. Halkı karma olan nahiyelerde kır bekçileri de karma olacak ve bunlar nahiyeye meclisi tarafından seçilecektir.

4- Hapishaneler konusunda mevcut tüzükler tamamıyla uygulanacaktır.

5- Polis ve jandarmada Hıristiyan subay bulunacaktır.

6- Nahiyeye müdürleri tüzüğe uygun olarak nahiyeye meclislerinin üyeleri arasından seçilecektir.

Hariciye Nezareti Paris, Londra ve Petersburg sefirlerimizden bu kararları buldukları devletlerin dışişleri bakanlarına iletmelerini rica etmekte ve Osmanlı hukuku ile devletin bağımsızlığına ilişkin, devletler tarafından verilmiş olan teminatı kuvvetlendirmek için bazı tebliğlerde bulunmalarını kendilerine tavsiye etmektedir. *(Turhan Paşa'nın 6 Eylül 1895 tarih ve 135 numaralı telgrafı. Ek 72).*

Durum bu noktadayken 30 Eylül 1895 tarihinde birinci İstanbul Ermeni olayı meydana gelmiş, bunun sonucunda sadrazam değişikliği yapılmış (1 Ekim 1895) Kâmil Paşa Sadaret'e, eski Hariciye Nazırı Said Paşa tekrar Hariciye Nazırlığı'na getirilmişti.

Üç devletin sefirleri tarafından daha önce verilmiş olan ıslahat lâyihasıyla memoranduma cevap olarak ve Hariciye Nezareti'nin 17 Haziran 1895 tarihli notasıyla, bilinen karşı lâyihasını pekiştirmek için, bakanlık değişiminin ardından yeni bakan Said Paşa tarafından sefirlere verilen 5 Ekim 1895 tarihli sözlü notaya ek olarak Sivas, Erzurum, Van, Diyarbakır, Bitlis ve Mamuretülaziz vilâyetlerinde yapılacak tüm ıslahata ve daha sonra bunlara eklenen altı maddeye ait yeni bir lâyiha verilmiştir. *(Hariciye Nezareti'nin 5 Ekim 1895 tarih ve 88, 105 ve 38 numaralı sözlü notası. Ek 73).*

Bunun üzerine üç devlet sefirlerinin verdiği davete katılan Hariciye Nazırı Said Paşa, beraberinde Salih Münir Bey olduğu hâlde 13 Ekim'de Tarabya'da bulunan Fransa Elçiliği'ne gelmiş, gerek o gün, gerekse sonraki günlerde sefirlerle yapılan uzun görüşmelerden sonra hazırlanan yeni bir lâyihayı alarak geri dönmüş, *(Sarı Kitap, sayfa/151, adet/111)* ve böylece oluşturulup padişah tarafından onaylanarak uygulanmasına karar verilen ıslahat lâyihasının maddeleri üç devletin sefirlerine tebliğ

edilmiştir. Bu tebliğ Hariciye Nezareti'nin 20 Ekim 1895 tarihli notasıyla yapılmış ve bu kararlar "Sarı Kitap" ta yer almıştır. (sayfa 154). (*Hariciye Nezareti'nin 20 Ekim 1895 tarihli notası. Ek 74*).

Üç devletin sefirleri 24 Ekim 1895 tarihli notalarıyla (*Ek 75*) Bâbîâlî'nin bu sözlü notasına cevap vermişlerdir. Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya sefirlerinin istekleri üzerine ıslahat kararları Hariciye Nezareti'nin 19 Kasım 1895 tarihli notasıyla kendilerine de tebliğ edilmiştir. (*Tevfik Paşa'nın 19 Kasım 1895 tarih ve 37, 103 ve 58 numaralı notası. Ek 76*).

Islahat konusunun bu döneme ait en önemli kısmı burada sona ermektedir. Bu tarihte Halil Rifat Paşa Sadrazam, Tevfik Paşa da Hariciye Nazırı'dır.

Bu tarihten başlayarak 1896 yılı Kasım'na kadar geçen aylarda yapılan ıslahatın ayrıntılarına dair sefirlerimize sürekli verdiğimiz bilgiler dışında önemli bir belge görülmemiştir. Zaten 1895 yılının son aylarında Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde meydana gelen feci olaylar hem devletleri hem de hükümetimizi uzun süre meşgul etmiş olduğundan ıslahat meselesi bir kenarda bırakılmıştı. Bununla birlikte Osmanlı hükümeti gerek gördükçe "şunu yaptık, bunu yaptık" demeyi sürdürüyordu.

Bu durum 1896 Ekimi'ne dek sürdü. Yalnız o yılın Eylül ayının sonlarına doğru Padişah Fransa'dan yeni dönmüş olan Mösyö Kanbon'u huzuruna kabulünde, bir yıl önce Anadolu'nun altı vilâyeti için kararlaştırılan ıslahatı —Hicaz vilâyeti hariç olmak koşuluyla— bütün ülkeye yaydığını kendisine söylemişti. Mösyö Kanbon bunu Mösyö Hanotu'ya anlatmıştır. Huzura çıktığı tarihte Bâbîâlî'ye bu konuda henüz padişahın onayının iletilmemiş olduğunu ve bu onayın ancak bir kaç gün önce Sadaret'e gönderildiğini 19 Ekim 1896 tarihli mektubuyla bildirmektedir. (*Sarı Kitap, sayfa/296, Adet/274*).

Sarı Kitap'ın 298. sayfasında İngiltere'nin Paris sefiri tarafından bir kopyası Mösyö Hanotu'ya verilmiş olan ve İngiltere Dışişleri Bakanlığı'ndan çıkan bir memorandum görülmektedir. Bu belge, içeriği açısından dikkat çekici ve önemlidir.

İngiltere hükümeti bu notasında bazı siyasî düşünceler yürüttükten sonra sözü Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine getirerek bu madde gereğince yapılması istenen ve gerekli görülen ıslahatın uygulanması talebinde bulunmak maksadıyla Osmanlı

hükümeti nezdinde defalarca girişimde bulunulmuş olmasına rağmen istenilen amaca ulaşamadığını ve 1895 yılı Ekimi'nde alınması kabul edilen ıslahat kararlarının uygulanmaya konulduğuna dair –bir kaç Hıristiyan memur atanması dışında– bir gelişme görülmediğini ileri sürmektedir.

Bu memorandum, uzun uzadıya Osmanlı hükümetinin kötü yönetiminden, malî durumun bozukluğundan, hükümeti idare edenlerin büyük bir kısmının yaptıkları zulümler dolayısıyla Hıristiyan milletlerde ortaya çıkan, benzeri görülmemiş yoğun ve büyük nefretten söz ettikten ve birtakım tarihî ve siyasî düşünceleri dile getirdikten sonra İngiltere hükümetinin bir teklifini Fransa hükümetine iletmiştir. İngiltere devleti bu belgeyle Türkiye'nin istikrarını korumak ve iki yıldan beri meydana gelen korkunç olayların tekrarına engel olmak için Türkiye hükümet ve yönetiminde ne gibi değişiklikler yapılması gerektiği konusunu inceleyip iyice düşündükten sonra görüş ve fikirlerini bildirmelerini altı büyük devletin İstanbul sefirlerine talimat olarak verilmesini teklif etmiştir. Ancak bu talimatın sefirlere tebliğinden evvel büyük devletler tarafından verilecek her kararın uygulanacağına dair devletlerin aralarında sözleşmeleri gerektiğini, sefirlerin yapacakları uyarılar devletlerce uygun görülürse, Osmanlı hükümetinin bu konudaki itirazlarının, devletlerin aldığı kararların uygulanmasına engel teşkil etmemesi gerektiğini ileri sürmüştür.

İngiltere Dışişleri bakanı bu memorandumunu Fransa Dışişleri bakanına okuyarak bir kopyasını kendisine bırakmasını konuşmasının sonunda Paris sefirinden rica etmektedir. (*Sarı Kitap, sayfa/304 ve sonrası; 277 numaralı belge tercümesi*).

Mösyö Hanotu gizli bir mektup diye belirttiği bu memorandumun tercüme edilmiş birer kopyasını İstanbul, Londra, Berlin, Viyana ve Roma sefirlerine bilgi için göndermiş ve Rusya Dışişleri Bakanı Mösyö Şişkin'in bu konudaki duygularını bildirmesini Petersburg sefirinden rica etmiştir. (*Sarı Kitap, sayfa/309 ve 311, adet/278 ve 281*).

Bu sırada Hariciye Nezareti'nden Petersburg Sefiri Hüsnü Paşa'ya çekilen 27 Ekim 1896 tarihli bir telgrafda vali, mutasarrıf ve adliye müfettişlerine yardımcıları atanması, idarî memuriyetlerde Hıristiyanların görevlendirilmesi, polis ve jandarma teşkili, tahsildarların tayini, tahkikat komisyonları kurulması, vergilerin toplanma şekli gibi uygulanmasına karar verilmiş olan ıslahatın büyük çoğunluğunun gerçekleştirildiği ve nahiyelerin yeni teşkilâtının yapılmasına başlandığı bildirilmiştir.

Hariciye Nazırı Tefik Paşa'nın bu telgrafıyla Rusya ve Türkiye hükümetleri arasındaki iyi ilişkilerin devamının bizce arzu edildiği, bu ilişkilerin –Rusya'nın alacağı yanlış bilgiler dolayısıyla– zarar görmemesi ve şimdiye kadar Rusya hükümetinin Türkiye'ye karşı esirgemediği karşılıksız yardımın sürekli olmasının gerekliliği belirtilerek Mösyö Şişkin nezdinde bu tarzda konuşması sefirimize tavsiye edilmiştir. (*Tefik Paşa'nın 27 Ekim 1896 tarih ve 157 numaralı telgrafi. Ek 77*).

Hüsni Paşa, Mösyö Şişkin'i ziyaret ederek aldığı emri yerine getirmiş ve kendisinin iyi dilekler taşıyan cevabını Hariciye Nezareti'ne bildirmiştir. (*Hüsni Paşa'nın 29 Ekim 1896 tarih ve 361 numaralı telgrafi. Ek 78*).

Bu arada 3 Kasım 1896 tarihinde Mösyö Hanotu'nun Fransa Millet Meclisi'nde yaptığı siyasî konuşma çok dikkat çekicidir.

Fransa Dışişleri bakanı bu konuşmasında Rusya, İran ve Türkiye'nin tâbiyyetinde bulunan Ermenistan'ın Osmanlı toprağında bulunan bölümünde yüzde on üçten fazla Ermeni bulunmadığı, tüm Türkiye Ermenilerinin sayısının üç milyonu bulmadığı, Ermenilerin yaşadığı vilâyetlerde bir sene önce bazı korkunç olaylar meydana geldiği şeklinde açıklamada bulduktan sonra Berlin Antlaşması'yla Kıbrıs Mukavelenâmesi'nde Ermenilerle meşgul olunmuşsa da bir Ermeni hareketinin varlığının 1885 yılında duyulduğunu, Fransa, İngiltere, Avusturya ve Amerika'da dağınık bir halde bulunan Ermenilerin yaptıkları örgütlenme sayesinde komitelerin ortaya çıktığını, bunların gazeteler yayınlayarak yoğun bir propaganda başlattıklarını, bundan maksadın Osmanlı yönetiminin kötülüğünü ortaya koymak suretiyle Avrupa'da bir müdahale düşüncesi uyandırmak olduğunu milletvekilleri önünde uzun uzun anlatmıştır.

Mösyö Hanotu sözlerine devam ederek 1893 yılı içerisinde meydana gelen bazı olayların ertesi yıl için daha önemli olaylara zemin hazırladığını ve 1894 yılında Tokat, Bitlis, Muş ve Sason'da mücadeleye başladığını anlatmış, aldığı raporlara göre 1895-1896 yılı kışında meydana gelen feci olayların şiddet ve etkisinin dehşet verici olduğunu belirterek, altı vilâyetin durumunun ise çok acıklı bir halde olduğuna, sefaletin boyutunun büyüklüğüne, ticaret ve sanayiın terkedilmiş, ziraatin bir kenarda unutulmuş olduğuna dair bilgiler verdikten sonra Doğu Anadolu halkından, Hamidiye Alayları'ndan ve hükümet idaresinde egemen olan düzensizlikten söz etmiş, sonra da

İstanbul olaylarını, Osmanlı Bankası'na yapılan hücumu, o sırada sokaklarda meydana gelen üzücü olayları sıralamış ve bu işlerle alakalı diğer durumları sözkonusu etmiştir.

Mösyö Hanotu: "Büyük devletler kuvvetli ve samimî bir birliğin gerekli olduğu kanaatindedir. İstanbul sefirlerinin ortak faaliyetleri güzel sonuç vermiştir. Türkiye'de halkın ve üst sınıfın şu anki şartlarını düzeltmek için büyük devletlerin faaliyetlerini İstanbul'da duyurmaları gereklidir. Fransa'nın görüşü de bu yöndedir. Avrupa siyaseti, Osmanlı hükümeti ile ortaklaşa Türkiye'nin ıslahı sorununu gözönünde bulundurabilir. Bu görev zordur. Ancak iyi niyetimiz ve faaliyetlerimiz bu zorluğu yenecek güçtedir." şeklinde konuşmuştur. Daha sonra Çar hazretlerinin Fransa'ya yaptığı seyahat sırasında bu konuya dair Fransa ile fikir alışverişinde bulunduğunu, yapılan görüşmelerden güzel sonuçlar alındığını söylemiştir. Çar'a birleşik bir Avrupa'nın padişaha söz geçirebileceğinin anlatıldığını ve kendisine Türkiye'de egemen olan kötü idarenin gerçek kaynağının gösterilerek bütün bu işleri düzenleme yolunun Osmanlı'ya gösterileceği ve kendilerinden verdikleri sözleri yerine getirmelerinin, verilen ıslahatı uygulamalarının, vaad edilen ıslahatı genişletmelerinin isteneceğini belirterek konuşmasına devam etmiştir. (*Sarı Kitap, sayfa/312 ve sonrası, adet/284 ve eki*).

Bu konuşmayı telgrafla haber almış olan Sultan Abdülhamid konuşmanın yapılmasından iki gün sonra Arap İzzet Bey'i Fransa sefiri nezdine göndererek kendisinin bu konudaki düşüncelerini sormuştur. Mösyö Kanbon padişahın sorusuna cevap olarak sert olmayan tedbirler alınması, ıslahatın uygulanmasında iyi niyet gösterilmesi, Enis Paşa gibi bazı memurların azledilmesi, katliamların tekrarını önlemek için kesin emir verilmesi, Ermeni patriğinin seçilmesi için Ermeni umumî meclisinin toplanmasına izin verilmesi konularının vakit geçirmeden uygulanmaya konulmasını istediğini, bu dilekleri padişaha arzettikten sonra tekrar yanına gelen İzzet Bey'in bu konulara ilişkin padişahın bazı isteklerini kendisine iletmediğini Mösyö Hanotu'ya yazmıştır. (*Sarı Kitap, sayfa/319 ve 320, adet/286*).

Bu konuşmadan bir gün sonra Mösyö Hanotu 4 Kasım 1896 tarihinde Mösyö Kanbon'a bir telgraf çekerek padişahla görüşmek için randevu alması ve bu görüşmede Fransa Millet Meclisi'nde katliamlar hakkında yapılan açıklamaların gerek Millet Meclisi'ndeki ve gerek kamuoyundaki sert etkisini arz ederek aleyhlerine dönmekte olan kamuoyunu memnun edecek tarzda gerekli tedbirlerin kendilerince

alınmasını padişaha önermesini sefirinden rica etmiştir. (*Sarı Kitap, sayfa/319, adet/285*).

Bunun üzerine Mösyö Kanbon huzura çıkarak gerek Fransa Dışişleri bakanı adına ve gerek kendi adına Avrupa'nın sabır ve tahammülünün de bir sonu olduğunu padişaha arzemiş ve aldığı talimata göre davranmıştır. Yapılan bu arza cevaben padişah bir çok işlerden ve verilen sözlerden bahsederek altı vilâyet ıslahatının tamamen yapılmış olduğunu Fransa sefirine söylemiştir. Mösyö Kanbon da padişahın aldığı bilgilerle kendi bilgileri arasında tam bir tutarsızlık olduğu ve vaad edilen ıslahatın gerçekte hiç bir yerde uygulanmadığı tarzında cevap vermiştir. (*Sarı Kitap, sayfa/320, adet/287*).

Mösyö Hanotu İstanbul sefirinin bu görüşme sırasında padişahıtan aldığı sözden dolayı memnurluk duyduğunu, verilen sözlerin Paris Sefiri Münir Bey tarafından verilen teminatı kuvvetlendirdiğini Mösyö Kanbon'a bildirmiştir. (*Sarı Kitap, sayfa/321, adet/289*).

Fransa Dışişleri bakanı 12 Kasım 1896 tarihli telgrafiyla vaad edilen tedbirlerin uygulanmaya başlandığını belirten Münir Bey'den yeni bir yazı aldığını, bu yazıda Osmanlı sefirinin İstanbul'da tutuklu bulunan Müslim ve gayri müslim bin dokuz yüz kişiden bin sekiz yüzünün salıverildiği, altmışının mahkum olduğu, kalan kırkının pazartesi günü yargılanacağı, Diyarbakır valisinin değiştirildiği, müslümanların işlediği suçların örnek olacak şekilde cezalandırılması için valilere kesin emir verildiği, suçlu memurların cezalandırılacakları, Ermeni patriğinin seçilmek üzere olduğu konularında bilgi verdiğini Mösyö Kanbon'a bildirmiştir. (*Sarı Kitap, sayfa/321, adet/290*).

12 Kasım 1896 tarihli telgrafiyla Mösyö Kanbon bir yıl önce altı vilâyete verilmiş olan ıslahatın tüm Osmanlı vilâyetlerine yayılması konusundaki padişah irâdesinin bir gün önceki gazetelerde yayınlandığını Mösyö Hanotu'ya yazarak önceden alınan ıslahat kararıyla bu seferki ıslahatın yaygınlaştırılmasına ilişkin emrin içeriği arasında bazı farklar olduğunu âmirine bildirmiştir. (*Sarı Kitap, sayfa/322, adet/291*).

Burada İngiltere Sefiri Filip Kürri'nin 18 Kasım 1896 tarihli yazısından söz etmek gerekir. Kürri, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya yazdığı bu yazısında padişahın

huzuruna kabulünde, Fransa sefirinin ıslahat kararlarının tamamen ve hızlı bir şekilde uygulanmasını talep şeklindeki girişim ve ısrarının kendisi tarafından da desteklenmesi gerektiği konusunda İngiltere Dışişleri bakanından emir aldığını bildirmiştir. (*İngiltere sefirinin 18 Kasım 1896 tarih ve 123 numaralı yazısı. Ek 79*).

Hariciye Nezareti'nden Osmanlı sefirlerine gönderilen 16 ve 21 Kasım 1896 tarihli ve 279 ile 280 numaralı bir telgraf ve bir umumî tahriratta Anadolu'nun bazı vilâyetlerinde yapılacak malum ıslahatın -iki veya üç madde dışında- tamamen uygulanmış olduğu ve şu anda yerine getirilemeyen maddelerin ise nahiye meclislerinin seçimi, köy bekçilerinin teşkili ve sulh mahkemelerinin kurulması olduğu; bunlar hakkında görüşmelerin sürdüğü, her ne kadar Osmanlı Devleti verdiği sözü yerine getirmek konusunda iyi niyetli ve daha kısa sürede bu ıslahatı uygulamak arzusunda ise de ne yazık ki ihtilâl komitelerinin ikide birde çıkardığı karışıklıkların yatıştırılmasıyla uğraşmış olduğundan, istenilen derecede sürat sağlanamadığı bildirilerek, vaad edilen ıslahatın uygulanmadığına dair büyük devletler tarafından ortaya atıldığı anlaşılan fikirlerin değiştirilip düzeltilmesi için çaba gösterilmesi sefirlerimize tavsiye edilmektedir. (*Tevfik Paşa'nın 16 ve 21 Kasım 1896 tarih ve 279 ve 280 numaralı telgraf ve yazısı. Ek 80, 81*).

Sefirlerimizden bu konuda gelen cevaplar yapılan teklifin memnuniyetle karşılandığını bildiriyordu. Ancak Petersburg Sefiri Hüsnü Paşa'dan gelen 18 Kasım 1896 tarih ve 381 numaralı telgraf, kendisinin bu tebliğden önce Mösyö Şişkin ile yaptığı görüşmeyi sözkonusu ettiği için dikkat çekicidir. Aslında sefirimiz Mösyö Şişkin'i vaad edilen ıslahatın uygulanmasında görülen aksaklık dolayısıyla hareketli ve telaşlı gördüğünü belirterek Osmanlı hükümetinin bu tavır ve hareketine karşı büyük devletlerin bütün dünyaca arzu edilen amaca ulaşmak için harekete mecbur olacağını –kendi ifadesine dayanarak– bildirmektedir. Hüsnü Paşa Mösyö Şişkin'in düşüncesini değiştirmeye çalışmışsa da başarılı olamamıştır. Sefirimizin ifadesine göre Mösyö Nelidof'la izni sona ermeden Petersburg'a geri dönen Fransa sefirinin aynı zamanda Rusya başkentinde bulunmaları Petersburg resmî ve siyasî odaklarını meşgul etmekteydi. İki sefirin birarada bulunmaları durumu, önce devletlere ardından da Osmanlı hükümetine bildirilecek bir ıslahat planının hazırlanmasına bağlanmaktadır. Bu planın bilinen ıslahat kararları dışında birtakım idarî düzenlemelerle bazı malî

kararlar konusunda olacağı Hüsnü Paşa'nın edindiği bilgilerden anlaşılmaktadır. (*Hüsnü Paşa'nın 18 Kasım 1896 tarih ve 381 numaralı telgrafi. Ek 82*).

Zaten Mösyö Kanbon 16 Kasım 1896 tarihli telgrafında Münir Bey'in verdiği notalara inanmamak gerektiğini ve bu notaların hiç bir şey yapılmadığı halde yapılmıyormuş gibi görünmek niyetiyle verilmiş olduğunu Mösyö Hanotu'ya bildirmektedir. (*Sarı Kitap, sayfa/325, adet/296*).

Fransa Dışişleri Bakanı tarafından Mösyö Kanbon'a çekilen ve "Münir'i getirttim." şeklinde büyüklük taslayan bir cümleyle başlayan telgrafta padişahın kesin vaadleri karşısında artık esassız birtakım vaadlerle kandırılmayacağını ve padişah tarafından yapılacağı vaad edilen aşağıdaki üç madde kabul edilmezse İstanbul'u terketmesi şeklinde İstanbul sefirine talimat verdiğini bizzat Paris Osmanlı sefirine söylediği bildirilmektedir. Bu üç maddenin biri Girit işlerine aittir. Diğer ikisi aşağıda belirtilmiştir.

1- Rahip Salvator'un öldürülmesi meselesinde dahli olan Miralay Mazhar Bey'in tutuklanması ve bir askerî mahkeme teşkili.

2- Olağanüstü Mahkeme'nin²⁶ lağvedilerek kesinlikle yeni kovuşturma yapılmaması. (*Sarı Kitap, sayfa/326, adet/298*).

Mösyö Kanbon bu telgrafa cevap vererek İzzet Bey'in kendisine Olağanüstü Mahkeme'nin lağvedildiğine ve bütün mahkumlara Temyiz Mahkemesi'ne başvuru hakkı verildiğine dair yazılı bildirimde bulunulduğunu, Mazhar Bey'in tutuklanmasıyla askerî mahkeme kurulması hakkında Halep Askerî Kumandanı Edhem Paşa'ya emir verildiğine dair Mâbeyn-i Hümâyûn'dan kendisine bilgi verildiğini Mösyö Hanotu'ya bildirmiştir. (*Sarı Kitap, sayfa/326, sayı/299*).

Bu sırada Rusya hükümeti Paris sefiri aracılığıyla Fransa Dışişleri Bakanına bazı tebliğlerde bulunmuştur. Bu tebliğlerle Türkiye'deki Hıristiyan halkın emniyet

²⁶Bu olağanüstü mahkeme İstanbul'da cinayet işleyen Ermeni fesatçılarla can, mal ve ırzlarını korumak gerekçesiyle aşırı hareketlerde buldukları iddia edilen halkın diğer kesimlerinin yargılanmaları ile haklarında adli işlemlerin yapılması için kesin hüküm vermek üzere kurulmuştu. Tarafsız ve adil bir şekilde yargılama ve işlem yapmadığını ileri süren bazı sefirler bu mahkemenin kaldırılmasını istemişlerdir. Padişah üstüste yapılan başvurular üzerine bu mahkemenin kaldırılmasını emretmiş, kaldırılma işlemi yukarıda belirtilen 21 Kasım 1896 tarih ve 280 numaralı genelge ekiyle sefirlerimize ve sefirlerimiz aracılığıyla da devletlere bildirilmiştir.

içerisinde yaşamalarını sağlamak suretiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun sürekliliğine yarayacak tedbirlerin incelenerek belirlenmesinin İstanbul sefirlerine havale edilmesi fikrini Rusya hükümetinin tamamen kabul ettiği Fransa hükümetine bildirilmektedir. (*Sarı Kitap, sayfa/332, adet/315*).

Fransa'nın Petersburg maslahatgüzarı, Rus imparatoru tarafından kabul edilen Mösyö Nelidof'un 11 Aralık'ta yola çıkacağını 10 Aralık 1896 tarihli telgrafiyle Mösyö Hanotu'ya bildirmektedir. Fransa maslahatgüzarı, Mösyö Nelidof'un tâbi olduğu hükümetten aldığı emirlerin içeriğini kendisine söylediğini belirterek, bu emirler gereği Rusya sefiri imparator namına padişahı vaad edilen ıslahatın geciktirilmeden uygulanmasına davet etmeye ve Avrupa'nın bu ortak dileğini kabul etmediği takdirde büyük ölçüde zarar göreceğini kendisine bildirmeye memur olmuştur. (*Sarı Kitap, sayfa/334, sayı/319*).

Aslında Rusya sefiri İstanbul'a döndükten sonra Hariciye Nezareti'ne bu mealde bir muhtıra vermiştir. 19 Aralık 1896 tarihinde verilen bu muhtıranın içeriği çok önemli olduğu için aşağıda tercümesi verilmiştir:

"Gerek Osmanlı ülkesinde yönetim işlerinin düzenlenip yenilenmesi ile huzur ve güvenin sağlanması ve gerek Avrupa'da barışın korunması amacıyla büyük devletlerin sefirleri tarafından, padişahın menfaatlerini korumak için yapılacak samimî telkinlere hemen uyulmadığı takdirde padişahın kendisini büyük bir tehlikeye ve hatta yabancıların müdahalesine maruz bırakacağını imparator namına en kesin ifadeyle padişaha bildirmeye ve uyarmaya Rusya sefiri memur edilmiştir."

Mösyö Nelidof 21 Aralık günü yani muhtıra tarihinden iki gün sonra padişahın huzuruna kabul edilerek bu konuda gerekli açıklamalarda da bulunmuştur.

Mösyö Nelidof padişahla yaptığı görüşmenin nasıl gittiğini bütün büyük devlet sefirlerine bildirmiştir. Bu sefirler de bağlı buldukları hükümetlerden o anki durumun incelenmesi için emir almamış olduklarından kişisel olarak fikir alışverişiyle ön hazırlıkta bulunmaya karar vermişlerdir. (*Sarı Kitap, sayfa/345, sayı/334*).

Zaten 15 Aralık 1896 tarihli telgrafiyle Mösyö Hanotu gerekli ıslahatın hemen ve bütünüyle uygulanmasını istemek üzere diğer sefirlerle birlikte padişah nezdinde girişimde bulunmakla görevlendirildiğini Mösyö Kanbon'a bildirerek kendi fikrince

bu ıslahatın ırk ve mezhep gözetilmeksizin bütün Osmanlı tebeasına uygulanması gerekeceğini de ayrıca belirtmiştir. (*Sarı Kitap, sayfa/387 [337], adet/324*).

Fransa'nın Londra Sefiri Baron dö Kursel Lord Salisbury ile ıslahat konusunda yaptığı bir görüşmeyi Mösyö Hanotu'ya bildirmiştir. Görüşme sırasında Lord Salisbury ıslahatın -Mösyö Hanotu'nun da yaptığı gibi- cins ve mezhep ayrımı olmadan tüm ahaliye uygulanmasını istediğini ve İngiliz Ermeni dostlarının yalnız Ermenilerin isteklerini ve iddialarını savunarak çok yanlış bir harekette bulduklarını Baron dö Kursel'e söylemiştir. Yalnız Lord Salisbury kendi fikrinde devletlerin ıslahat tekliflerini incelemeden önce gerekirse zorlayıcı tedbirlere başvurulabileceği gerçeğini kabul etmeleri gerektiğini söylemiştir. (*Sarı Kitap, sayfa/346, adet/337*).

Devletlerin bu konudaki fikir ve niyetlerinden haberdar olan Osmanlı hükümeti 24 Aralık 1896 tarihinde büyük devletlerde görev yapmakta olan sefirlerimize uzun bir telgraf göndererek şimdiye kadar yaptığımız, şu anda uygulamakta olduğumuz ve gelecekte yapmaya devam edeceğimiz ıslahat hakkında bilgiler vererek devletlere o şekilde bildirimde bulunmalarını kendilerine tavsiye etmiş; vaad edilen ıslahat içerisinde uygulanmayanlar varsa onların açıkça belirtilmesini dışişleri bakanından rica etmelerini ve alacakları cevapları bildirmelerini sefirlerden istemiştir.

Sefirlerimiz tebligat yapmakta kusur etmemişlerse de hiçbir makamdan bizce kabul edilebilir cevap alamamışlardır. (*Tevfik Paşa'nın 24 Aralık 1896 tarih ve 303 numaralı telgrafı. Ek 83*).

Sonunda Mösyö Kanbon 26 Aralık 1896 tarihinde Fransa Dışişleri Bakanına bir telgraf çekerek ıslahat hakkında sefirlerin görüş alışverişine başladıklarını ve yapılan konuşmaları açıklamamaya ve görüşmelere ilişkin yapılacak bildirilerin çok gizli tutulmasını bağlı buldukları hükümetlerden rica etmeye karar verdiklerini amirine bildirmiştir. (*Sarı Kitap, sayfa/348, adet/342*).

1896 yılı böyle sona ermiştir. O sırada Rusya Dışişleri Bakanlığı'na tayin edilen Kont Muravyef'e ıslahat konusunda bir takım vaad içerikli tebliğlerde bulunulmuştur. Bu tebliğleri veren sefirimiz Hüsnü Paşa padişahın her sınıftan tebeasına gösterdiği şefkat ve merhamet konusunda da Kont'un dikkatini çekmiştir.

Mösyö Muravyef yapılan tebliğleri gerçekten memnuniyetle karşıladığını sefirimize söyleyerek ıslahat kararlarının bir an önce uygulamaya konulmasını

dilediğini ve Rus siyasetinin Türkiye'nin çıkarlarını savunma ve toprak bütünlüğümüzü korumaya yönelik ve dostça bir politika olduğunu, zaten kendisi de önceden beri her iki devletin çıkarlarını korumak için bu yolun izlenmesi gerektiği kanısında olduğundan bu siyasete sadık kalacağını belirtmiştir. (*Hüsni Paşa'nın 19 Ocak 1897 tarih ve 19 numaralı telgrafı. Ek 84*).

Hariciye Nazırı Tevfik Paşa cevap olarak gönderdiği 21 Ocak 1897 tarih ve 11 numaralı telgrafıyla, bu telgrafın padişaha arz edildiğini ve Meclis-i Hâss-ı Vükelâ'da (kabine toplantısında) okunduğunu Hüsni Paşa'ya bildirerek Mösyö Muravyef tarafından verilen güvenceyi minnetle karşıladığımızı belirtmiş, Rusya hükümeti tarafından iki ülke çıkarlarının korunması amacıyla bu şekilde ortaya konan iyi niyet nedeniyle sefirimizi, padişahın memnuniyetlerini en güzel bir biçimde Rus Dışişleri bakanına iletmekle görevlendirmiştir.

Tevfik Paşa sözüne devam ederek Avrupa'ya karşı vaad edilen tüm ıslahatın yapıldığını, bunlara ek olarak son alınan bir takım yeni ıslahat tedbirlerinin de uygulamaya konulduğunu belirtmiş, İstanbul'da ikamet eden sefirlerin yaptıkları toplantı ve görüşmelere gerek olmadığı inancını taşıdığını sefirimize bildirmiştir. Yine o telgrafta komşuluk dolayısıyla iki ülke arasında süregelen iyi ilişkilerin korunması ve genişletilmesi için Osmanlı hükümetinin çaba göstermekten geri durmadığı ifade edilerek, gerçek arzusu Türkiye'nin hukuk ve çıkarlarıyla toprak bütünlüğünün korunması olan Rusya İmparatorunun görüşüne göre topraklarımızda uygulanması gerekli görülen ıslahat tedbirlerini gözönüne alabilmemiz için Kont Muravyef'in bu konudaki görüş ve düşüncelerini gizli ve açık bir şekilde bilmek istediğimiz belirtilmiş, Kont nezdinde böyle konuşarak Mösyö Nelidof'a bu konuda emir verdirilmesi ricasında bulunması Hüsni Paşa'ya tavsiye edilmiştir. Bu suretle sefirlerin toplanmalarına artık gerek kalmayacağı, o görüşmeler sonucunda yapılacak tebliğler kamuoyunu heyecanlandırabileceği için kabul ve reddi konularında Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakacağından bunun da ayrıca Rus Dışişleri bakanına bildirilmesi sefirimize havale edilmiştir. (*Tevfik Paşa'nın 21 Ocak 1897 tarih ve 11 numaralı telgrafı. Ek 85*).

Kont Muravyef bu girişimimize güzel sözlerle başlayan ve Paris'te son kaldığı günlerde Mösyö Hanotu'nun fikir ve düşüncelerinin katılımıyla Fransız-Rus politikasının eğilim ve doğrultusu hakkında Münir Bey'le uzun uzun görüştüğünü,

görüŖmenin ayrıntılarını telgrafla Osmanlı hükümetine bildirmesini Münir Bey'den rica ettiğini belirten bir cevap vermiştir. Kendisinden bildirmesi istenen düşünce ve gizli duygulara gelince; Kont'un bu konudaki cevabı: “Osmanlı hükümetinin çıkarları sadece Avrupa birliğinde olduğundan Rusya'nın bu politikadan kesinlikle vazgeçemeyeceği” şeklinde olmuştur. Diğer büyük devletlerin de aynı düşüncede oldukları kendi ifadesidir. (*Hüsni Paşa'nın 6 Şubat 1897 tarih ve 47 numaralı telgrafi. Ek 86*).

Rüstem Paşa'nın ölümü üzerine Londra sefiri olarak atanan Antopulo Paşa'nın 20 Ocak 1897 tarih ve 47 numaralı telgrafi içeriği açısından çok önemlidir.

Antopulo Paşa bu telgrafında Lord Salisbury'nin Lordlar Kamarası'nda yaptığı bir konuşmayı sözkonusu etmektedir. Lord Salisbury konuşmasında Osmanlı ülkesinde aşırı derecede bir mutlakiyet hüküm sürdüğünü, bir takım ıslahat yapılmazsa sonucun çok düşündürücü olacağını belirterek bu konuda padişahın baskılı politikasını göstermiş, esaslı ıslahat yapılmazsa Türkiye'nin bitişinin geciktirilemeyeceğini söylemiştir. (*Antopulo Paşa'nın 20 Ocak 1897 tarihli telgrafi. Ek 87*).

Antopulo Paşa'nın bu telgrafına cevap olarak çekilen telgrafımızda her zaman olduğu gibi topraklarımızda yaptığımız bir çok yararlı ıslahattan söz edilerek Lord Salisbury'nin konuşmasına cevap verilmiştir. (*Tevfik Paşa'nın 23 Ocak 1897 tarih ve 6 numaralı telgrafi. Ek 88*).

Bu sırada Antopulo Paşa'dan 21 Ocak 1897 tarihli bir telgraf daha gelmiştir. Sefirimiz bu telgrafında Lord Salisbury ile yaptığı bir görüşmeden söz etmektedir. Lord Salisbury görüşme sırasında sözü bir gün önce Lordlar Kamarası'nda yaptığı konuşmaya getirerek, o konuşmanın İngiltere tarafından sadece bizim iyiliğimiz için Osmanlı hükümetine verilen samimî bazı tavsiyelerden ibaret olduğunu, ülkemizde gerekli ıslahat yapılmış olsa her şeyin fazlasıyla iyileşeceğini, İngiltere'nin de bundan başka bir şey istemediğini söylemiştir. Salisbury, bu gibi tavsiyelerin bütün devletler ve özellikle Avusturya ve Rusya tarafından da engellenmediğini ayrıca belirtmiştir. (*Antopulo Paşa'nın 21 Ocak 1897 tarih ve 49 numaralı telgrafi. Ek 89*).

Telgrafla verilen cevabımıza: "Lord Salisbury'nin ifadeleri dostça bir maksat taşıdığından memnurlukla karşılanmakla birlikte tarafımızdan geceyi gündüze katarak uygulanmaya çalışılan ıslahata henüz olmadı gözüyle bakıldığı anlaşılıyor." cümlesiyle başlanarak yine her zamanki gibi yaptığımız ıslahat söz konusu edilmiştir. Daha sonra ıslahat hakkında o ana kadar kendisine yazılan telgrafların özetlerinin yeniden Salisbury'nin gözü önüne serilmesi ve hâlâ tatmin olmuyorsa güvenilir bir memur göndererek çok gizli bir şekilde tahkikat yaptırabileceklerinin kendilerine söylenmesi Antopulo Paşa'ya tavsiye edilmektedir. Sözün sonunda da: "Sefirlerin toplanarak tebligata gerek kalmaksızın yapılması gereken noktaları içtenlikle ve dostça göstermeleri" için Lord Salisbury nezdinde girişimlerde bulunulması sefirimizden istenmektedir. (*Tevfik Paşa'nın 23 Ocak 1897 tarih ve 7 numaralı telgrafi. Ek 90*).

Antopulo Paşa Lord Salisbury ile görüşeceğini cevap olarak bildirmiş, diğer devletler nezdinde de aynı şekilde girişimde bulunulmasının faydalı olacağını Hariciye Nezareti'ne arz etmiştir. (*Antopulo Paşa'nın 25 Ocak 1897 tarih ve 56 numaralı telgrafi. Ek 91*).

Antopulo Paşa'nın yukarıdaki telgrafının gönderilmesinden iki gün önce Hariciye Nezareti'nden Paris, Berlin, Viyana ve Roma sefirlerimize çekilmiş olan telgrafta büyük devletlerin İstanbul sefirlerinin toplantı yaparak Türkiye'nin içişlerine ilişkin bazı görüşmelerle meşgul oldukları ve bu görüşmelerin gerçek mahiyetine dair doğru bilgiler alınamadığı, bununla beraber yapılan toplantıların devletin bağımsızlığı ve ülkenin toprak bütünlüğü konusunda kuşkulara sebep olduğu bildirilmiştir.

Bize karşı besledikleri dostça duygulara güvenimizin tam olduğu büyük devletlere başvurularak bu konuda bazı açıklamalar yapılmasını zorunlu bir görev saydığımız, sefirlerimize belirtildikten sonra devletimizin sadece Avrupa'ya karşı yüklendiği ıslahatı uygulamaya koymakla yetinmediği, bunlardan başka daha bir takım icraat ve ıslahat uygulamasına başladığı bildirilmiştir. Şûrâ-yı Devlet'te son yapılan düzenlemeler gibi yönetimle ilgili yapılan ıslahat hakkında yeterli bilgi verilerek sefirlerimiz, görev yaptıkları devletlerin dışişleri bakanlarının bizde uygulanmasını istedikleri ıslahat hakkında samimî fikir ve düşüncelerini sormakla görevlendirilmişlerdir. Kendilerinden açıklanması istenen fikrin, devletin bağımsızlığına, hukukuna ve çıkarlarına aykırı olmayacağı konusunda umudumuzun tam olduğu sefirlerimize bildirilerek alınacak cevaba göre tarafımızdan bu konuda ciddi bir şekilde çalışılacağı ve bu durumda sefirlerin toplanmasına artık gerek kalmayacağı, İstanbul'daki sefirlerin toplantıları sonucu yapılacak tebligatın kamuoyunu heyecanlandırabileceğinin, kabul ve reddi konularında ise Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakabileceğinin dışişleri bakanlarına gizli bir şekilde bildirilmesi sefirlerimize bırakılmıştır. (*Tevfik Paşa'nın 23 Ocak 1897 tarih ve 7 numaralı telgrafi. Ek 92*).

Kendilerine başvuru dışişleri bakanları, sefirlerin bu toplantılarının gerçek nedenini sözkonusu ederek uygulanması gereken ıslahatın belirlenmesinin İstanbul elçilerine bırakılmış olduğunu, kendilerinin bu konuda ayrıca görüş bildiremeyeceklerini belirtmişlerdir. Devletlerin amacının Osmanlı Devleti'ne gereken ıslahatı gösterip bu suretle Türkiye'de güvenliğin, Avrupa'da da barışın sürekliliğinin sağlanması olduğunu, bu amaca ulaşmak için İstanbul'daki büyük devlet sefirlerinin aralarında görüşmeler yaparak tasarlanan ıslahatın bölgelere uygun olarak düzenlenip belirlenmesiyle görevlendirildiklerinden söz etmişler ve buna benzer belirsiz cümleler kullanarak anlamsız cevaplar vermişlerdir. Fransa Dışişleri bakanı daha da ileri giderek, tebliğ metninden Türkiye kamuoyunun heyecanı dolayısıyla bir karışıklık çıkabileceğinin anlaşıldığını belirtmiş, böyle bir ihtimalden doğacak tüm sorumluluğun Osmanlı hükümetine ait olacağını Münir Bey'e söylemiştir.

(*Reşid Bey'in 20 [25] Ocak 1897 tarih ve 20 numaralı telgrafi. Ek 93*), (*Münir Bey'in 24 ve 28 Ocak 1897 tarih ve 47 ve 56 numaralı telgrafları. Ek 94, 95*),

(Mahmud Nedim Bey'in 26 Ocak Ocak 1897 tarih ve 28 numaralı telgrafi. Ek 96),
(Galip Bey'in 26 Ocak 1897 tarih ve 19 numaralı telgrafi. Ek 97).

Bu sırada, Antopulo Paşa 25 Ocak 1897 tarih ve 56 numaralı telgrafında (Ek 91) söz verdiği gibi Lord Salisbury ile yaptığı görüşmeyi anlatan bir telgraf göndermiş ve Hariciye Nezareti'ne önemli bilgiler vermiştir.

Antopulo Paşa görüşme sırasında Lord Salisbury'e birkaç gün önce Lordlar Kamarası'nda yaptığı konuşmanın iki bölümünün İstanbul hükümetinin dikkatini çektiğini söylemiştir. Bu bölümlerden ilki Osmanlı ülkesinin keyfi bir şekilde yönetildiğine, ikincisi ise ıslahat konusuna ilişkindir.

Sefirimiz bu iki noktanın birincisi hakkında devletin yürürlükteki tüzüklerine göre gerek bakanların gerekse diğer memurların padişaha karşı sorumlu olduklarını söylemiştir.

Islahat konusuna gelince; Antopulo Paşa Osmanlı sefaretinin o ana kadar çeşitli tebliğleriyle de bildirdiği gibi uygulamaya konulan ıslahatın kendilerince bilindiğini Lord Salisbury'e söyleyerek altı vilâyette uygulanan ıslahat kararlarının diğer vilâyetlere de yaygınlaştırılacağını, bunlardan başka Şûrâ-yı Devlet'in düzenlenmesi gibi birtakım diğer ıslahata da başlanmış olduğunu uzun uzun anlatmıştır. Ayrıca Osmanlı hükümetine baskı yapılarak müslümanların duygularını incitmenin -karşılıklı çıkarları dolayısıyla- her iki ülke için de yararlı olmayacağını belirtmiş, sonra İstanbul sefirleri aracılığıyla tebligata gerek kalmaksızın kendi fikrinde ülkemize getirilmesi gerekli görülen idarî ıslahatın etraflıca ve gizli bir şekilde -İstanbul'a iletmek üzere kendisine bildirilmesini Lord Salisbury'den rica etmiştir.

Lord Salisbury, Türkiye'de uygulanması gereken ıslahat konusunda sefirlerin görüş alışverişinde bulduklarını, bu konuda büyük devletlerin birbirlerine karşılıklı taahhütlerde bulduklarını, bu sebeple ayrıca bir şey yapılamayacağını belirtmiştir. Ancak sefirler tarafından verilecek kararın her şeyden önce müslümanlar aleyhine olmadığını belirlenmesi gerektiğini, çünkü kendisinin hem Müslümanlar hem de Hıristiyanlar yani bütün tebeayı içine almak şartıyla bir ıslahat istediğini; devamını ve bekasını arzu ettiği Türkiye'nin sadece dost bir ülke olmakla kalmayıp aynı zamanda güçlü bir Türkiye olmasını istediğini ifade ederek, yapılacak teklifin padişah tarafından geri çevirilmemesi önerisinde bulunmuştur.

Lord Salisbury ayrıca sefirler tarafından hazırlanan ıslahat lâyihasının ayrıntılarını bilmediğini ve ne olursa olsun Türkiye’de yürürlükte olan keyfi idarenin incelenmesi gerektiğini de sefirimize söylemiştir.

Antopulo Paşa İstanbul sefirlerinin görüşmelerinden çıkan sonucun Bâbıâli’ye tebliğinden önce ıslahatın mahiyetinin bizce bilinmesi gerektiği konusunda ısrar ettiği için Lord Salisbury -biraz tereddüden sonra- sefirlerin alacakları ıslahat kararlarından haberi olur olmaz bu konuda kendisiyle görüşeceğine dair sefirimize söz vermiştir. (*Antopulo Paşa’nın 28 Ocak 1897 tarih ve 70 numaralı telgrafi. Ek 98*).

Lord Salisbury’nin bu sözü İstanbul hükümetince memnunlukla karşılanmış, sefirimize bu başarısından dolayı padişahın memnuniyeti iletilmiş ve iki ülke arasındaki dostluk ilişkilerinin bir göstergesi sayılan bu uzlaşmanın senet olarak kabul edildiği padişahın onayıyla Antopulo Paşa’ya bildirilerek Lord Salisbury’e karşı bu tarzda konuşması emir ve tavsiye edilmiştir. (*Tevfik Paşa’nın 30 Ocak 1897 tarih ve 11 numaralı telgrafi. Ek 99*).

O sırada Paris Sefiri Münir Bey’den çok önemli bir telgraf gelmiştir. Münir Bey 30 Ocak’ta çektiği telgrafında bir gün önce Paris’e gelen Rusya’nın yeni Dışişleri bakanı ile yaptığı bir görüşmeyi anlatmaktadır. Fransa Dışişleri Bakanlığı’nda bu misafir şerefine verilen öğle yemeğinin ardından Fransa ve Rusya Dışişleri bakanları Münir Bey’i ayrı bir salona götürmüşler, Kont Muravyef Mösyö Hanotu’nun önünde memleketimizin şu anki durumuna ilişkin sefirimize pek çok şey söylemiştir:

Rusya Dışişleri bakanı herşeyden önce Avrupa’nın özellikle de Fransa ve Rusya’nın içten dileklerinin Türkiye’nin toprak bütünlüğüyle, var olan durumunun ve bağımsızlığının korunması, topraklarımızda ortaklaşa egemenlik uygulanmasına karşı çıkılması noktalarında yoğunlaştığını belirtmiştir. Ardından bu görüşme sırasında dilinden dökülecek acılığın Rusya ve Fransa devletlerinin gerek Türkiye ve gerekse Türkiye’nin yüce padişahı hakkında besledikleri dostluk duygularından kaynaklandığını sefirimize söyledikten sonra padişahın yeni ıslahatı içtenlikle kabul edip bütünüyle uygulayacağına dair kararını belirtmesi için aşırı ısrarcı olacaklarını, hiç bir şeyin ne mevcut olan devletlerarası uyumu ne de şu anki ihtiyaçlara ve ülke çıkarlarına uymaz hale gelen idarî ve malî metodları düzeltmek suretiyle Türkiye’yi kurtarmak kararında olan Rusya ve Fransa’nın bu kararlarını kıracak kuvvette olmadığını söylemiştir.

Kont Muravyef topraklarımızda yeni karışıklıklar çıkmasıyla doğacak sorumluluğu sözkonusu etmiş, önemli ıslahatlar yapılmaz ve genel asayiş tekrar bozulursa büyük devletlerin zorlayıcı tedbirlere başvurmak zorunda kalacaklarının kesin olduğunu göstermiş, bu yüzden -bütün üzücü sonuçlarıyla- Türkiye’de yabancıların vesayetinin ortaya çıkacağını Münir Bey’e bildirmiş, gerek bunları gerek yeni ıslahat programının kabul edilmemesi ve karışıklık çıkma ihtimali dolayısıyla doğacak büyük tehlikeyi Osmanlı hükümetine bildirmeye aracılık etmesini sefirimizden rica etmiştir. (*Münir Bey’in 30 Ocak 1897 tarih ve 59 numaralı telgrafi. Ek 100*).

Rusya Sefiri Mösyö Nelidof da özel bir mektupla -âmirinden aldığı emre uyarak- aynı konu hakkında Tefvik Paşa nezdinde girişimde bulunarak gerek bu konuda, gerek ortaya çıkmasından korkulan karışıklıklar hakkında bazı isteklerde bulunmuştur. (*Mösyö Nelidof’un 6 Şubat 1897 tarihli mektubu. Ek 101*).

Ermeni sorunun geçirdiği üç dönemin ikincisi yukarıda da belirtildiği gibi en önemlisidir -görülebilir belgelere bakılarak- burada sona eriyor. Devletler tarafından son zamanlarda gösterilen aşırı ısrar, İngiltere, Fransa ve Rusya’nın zaman zaman ya sırayla ya da ortaklaşa gösterdikleri aşırı yurtseverlik, telaş ve ısrar birden yok olup gidiyor. Aylar ve yıllar boyu İngiltere, Fransa ve Rusya’da gözlenen müdahale fikirleri, düştüğümüz yıkılma çıkmazından bizi kurtarma kaygıları, memleketimizi ıslah, durumumuzu refaha erdirmeye, tebeamızı rahatlatma düşünceleri, İngiliz devlet adamlarının katı dillerinden çıkan tehditle karışık dostluk kıvılcımları, Rus bakanlarının yalandan göstermek istedikleri komşuluk ve dostluk kaygıları, Fransa hükümet adamlarının sözde bize merhamet gösterme ve koruma adı altında kendilerine yükledikleri arabuluculuk nağmeleri, sözün kısası ikiyüzlülükle söylenen bütün parlak sözler, bu tehditli cümleler, boş yaltaklanmalar, bizi yoketmeye yönelik gizli açık girişimler, sefirlerin toplantıları, devletlerin karşılıklı haberleşmeleri, bizdeki telaş, onlardaki saldırma arzusu, özetle maddî ve manevî bütün bu sebepler birden bire duruyor, işlemez hale geliyor. Kanbon, Nelidof, Filip Kürri susuyorlar; Salisbury, Hanotu, Muravyef Ermenileri kurtarmak kaygısından, bizi korumak endişesinden kurtuluyorlar. Sürekli olarak ıslahatı kabul etmemiz konusunda el

altından öğüt veren Avusturya-Macaristan, Almanya ve İtalya hükümetleri de susmayı tercih ediyorlar.

Acaba bu âni ve garip değişikliğin gerçek sebebi nedir? Acaba sebep o sırada Avrupa'yı meşgul eden Girit sorunu mudur, yoksa onu bütünleyen Yunan–Osmanlı savaşı mıdır? Yoksa bu âni duruklamayı doğuran bizim bilmediğimiz başka güçlü sebepler mi vardı? Bu sorulara cevap bulmamız araştırdığımız belgelerin incelenmesiyle mümkün olmuyor. Çünkü yukarıda belittiğimiz Mösyo Nelidof'un 6 Şubat 1897 tarihli mektubundan sonra Ermeni sorununun o sırada geçirdiği siyasi evrelere ait bize başka belge verilmemiş ve Rusya sefirinin bu tehditle karışık garip mektubu ikinci dönem evrakına son vermiştir.

Burada Van ve Bitlis vilâyetlerinde beş seneyi aşkın bir süre Dışişleri görevlisi olarak ikamet etmiş olan Rus Generallerinden Mayevski tarafından yazılan ve Rusya hükümeti tarafından siyasî ve askerî sebeplerden dolayı son derece önemli sayılarak ancak sınırlı sayıda kişiye mahsus olarak basılıp gönderilen ve 1914'de yani Avrupa umumî harbinin başladığı yıl içerisinde Osmanlı umumî karargâhı istihbarat şubesi tarafından çevrilmiş olan eserin içindeki bazı cümle ve paragraflar -sadece bilgilendirmek için- aşağıya alınmıştır:

General Mayevski diyor ki:

"1870 yılı sonuna kadar Avrupa Türkiye'yi korumak için bir çaba sarfetmemiştir. Çünkü Türkiye Rusya'ya karşı bir engel oluşturmaktaydı. Balkan işlerinde Rus siyaseti hissedilmeye başladığından beri burada Rus varlığını hoş görmeyen Avrupa çeşitli Hıristiyan hükümetleri kurmuştu.

1877-78 seferi Rusları zayıf düşürmek için tertiplenmiş olan bir Avrupa oyunuydu. Fakat sonuçta Türkiye zayıf düştü. Rusya'nın bir eli demek olan Bulgar Prensiği'nin ortaya çıkmasına Avrupa göz yumdu. Fakat Avrupa'nın genel dengesi için Türkiye'nin kuvvetli kalması gerektiğinden sonuçta sınır Avrupa'nın istediği şekilde çizildi. Esasen Bulgarlar Avrupa'da siyasî varlıklarını gösterecek çağda değildiler. Bir de baktılar ki Bulgaristan Avrupa'nın umduğu gibi çıkmadı, aksine Rusya'nın öncüsü gibi göründü. 1890 yılında Avrupa'nın Türkiye hakkındaki görüşü birden bire değişti; Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması politikası

aksine, bu hükümeti yavaş yavaş ortadan kaldırma politikasına dönüştü. Birçok büyük devletin meşhur politikacıları ondokuzuncu asırda Avrupa'da Türkiye'nin varlığı bütün Avrupalılar için utançtır diye açıkca bağırmaya başladılar.

1895 yılında Türkiye'nin paylaşılması projesi tamamlanmış ve Bâbiâli Avrupa korumasından mahrum kalmıştır. (Sayfa 128)

“Türkiye Ruslara karşı koyabildikçe Avrupa kendisine dosttu. Fakat Türkiye'nin gücü zayıfladıkça ve Avrupa'nın istediği zamanda Rusya ile savaşa istekli olmayınca Avrupa'nın Türkiye'ye karşı dostluğu da ortadan kalktı.” (Sayfa 126)

Rusya bir asırdır yeni yeni olaylar çıkmasına elverişli olan Doğu Hıristiyanları'nın koruyucusu olmuştur. Bu gibi karışıklıklar Türkiye'de o kadar kolay ortaya çıkmaktadır ki sadece biraz bozguncuların tarafını tutar gibi görünmek yeterlidir; karışıklık hemen hazırdır. Rusya da hemen kılıcı çeker ve Hıristiyanları savunmaya koşar. Bundan dolayı her türden yeni karışıklıklar Rusya-Türkiye savaşına en güzel sebep oluşturur. Bu konuda batı diplomasisi zorunlu bir çaba gösterir.

Eğer böyle olmaz da Türkiye'de karışıklık sürerse Avrupa için müdahale yolu açılır ki bu da batı diplomasisinin işine gelir. Fakat kendisi için zorluklar ortaya çıkar.

1894 senesinden itibaren Türkiye'de tedirginlik veren bir çok olay meydana gelmeye başlamıştır. Eğer Avrupa desteği olmasaydı yeryüzünde böyle bir olay hiç bir zaman ortaya çıkmazdı. İlk etapta Ermeni sorunu ortaya atıldı. Bu sorun Osmanlı Asyası'ndaki on vilâyeti kana buladı. Rusların ses çıkarmadığı ve Ermenilerin de artık güçten düştüğünü gören Avrupa Türkiye'nin başına yeni bir Girit sorunu çıkardı. Bunun da beklenen neticesi olarak Türk-Yunan savaşı ortaya çıktı. Ve bunun da ardından Makedonya sorunu baş gösterdi. İşte on senedir birbirini izleyen olayların sonucu artık bütün bu meselelerin sonuna yaklaşıldığını gösteriyor.

İşte bu şekilde Ermeni meselesi Avrupaca oynanmaya başlanan dramın birinci perdesini oluşturur. Bunun da başlangıcı bir asırdır Doğu'yu rahatsız eden peşpeşe olaylardır.

Ermeni hükümetinin kurulması, çeşitli milletlerden olan Güney Kafkasya'nın diğer tarafındaki Rusya'nın Osmanlı Asyası'na doğru genişlemesine Avrupa

tarafından istenen güzel bir engeldir. Böyle bir düşüncenin gerçekleşmesi zordur. (Bu bölgede Doğu Anadolu halkı Ermenilerden bir kaç kat fazladır).

Ancak Avrupa bunda başarılı olunur düşüncesiyle Ermenileri satın aldı ve taraf tutarak 1895 ve 1896 yıllarındaki olayları çıkarttı.

İngiltere ilk önce Ermeni sorununu ortaya attı. Ermeni sorununu alkışlayan diğer Avrupa hükümetleri sorunun içinden çıkılmaz bir halde olduğunu biliyordu. Ancak bunlar da Ermeni komitesini hiç sevmediklerinden bu karışıklığın sonunda Ermenilerin uğrayacakları zararları dikkate almadılar. Genelde onlar için Ermeni kargaşasının gündeme gelmesi gerekliydi. Ermeniler bilmeden görevlerini tamamladıklarında Avrupa onları üzerinden atıp kurtuldu. 1898 ve 1899 yıllarında artık kimse onlarla ilgilenmedi. Ermeniler böyle bir köşeye atıldıklarında 1894 yılından bin kat daha kötü durumdaydılar. Şimdi Ermeni sorunu basında bile görünmez oldu. Ancak bazı yerlerde Ermenilerin unutulmaması için konuşmalar ve konferanslar yapıldığı ara sıra basında görülüyor. Paris, Cenevre, Brüksel, Milan, Budapeşte çoğunlukla bu gibi ısmarlama konferansların yapıldığı yerlerdir. Daha geçende bir çok Ermeni dostları Berlin'de toplanmışlardı. Konuşmacılar Ermenilerin içine düştüğü felâketi ve Avrupa'nın bunu üzerinden nasıl silkinip attığını, özellikle Rusya'nın hiç ses çıkarmadığını yakınarak anlattılar. Tüm olanlara rağmen Ermeni sorunu diplomatların programından çıkmış oldu.

Bununla beraber Fransa'daki meşhur politikacılardan Jores, Klemanso, Anatol Frans ve Presanse'nin etkili konuşmaları ve İtalya'nın da işe karışır gibi görünmesi belki Ermeni sorununu yeniden canlandırabilir.

Oysa yapılan her şey Türkiye'nin göz kamaştırıcı mirasından hisse sahibi olmak amacına yöneliktir. Hıristiyanları korumak, insanlığı ve kanunu savunmak, bunların hepsi sıkılmamak için birer maskedir. Ermenilerin gerçekten zor duruma düşmelerine Avrupa aldırış bile etmemektedir. Ermeniler parlak konuşmalardan etkilenip bir daha ayaklansalar ve geçen olaylar kadar zarara uğrasalar o ünlü konuşmacıların meydana gelecek sonuçtan zerre kadar yüzleri kızarmaz.”

Rus genaralinin eserinden aynen aldığımız cümle ve paragraflar burada sona ermektedir.

Gördüğümüz resmî belgelerin içeriğine göre 1897-1912 yılları arasında geçen süre içerisinde Ermeni işleri artık siyasî sorun olmaktan çıkmıştır. Avrupa devlet ve sefirlerinin Osmanlı hükümetine karşı görevleri; sıradan olaylar sebebiyle tazminat talebinde bulunmak ve olaylara neden olanların cezalandırılmalarını istemek gibi girişimlere ve ağırlığı olmayan başvurulara dönüşmüştü.

1909 yılında Adana'da ortaya çıkan üzücü olaylar bile politik açıdan sefirlerin ilgisini çekmemiştir. Yalnız söz konusu devletlerden bazıları tebealarından zarar görenler lehinde tazminat istemekle yetinmişlerdir.

Bu süre içerisinde Ermeni işleri sadece ara sıra gazete sütunlarında görülen ve pek az da olsa bazı parlamentolarda konu edilen bir duruma gelmiştir. Mesala 20 Ocak 1902 tarihinde Fransa Mebuslar Meclisi'nde sosyalist partiden bazı milletvekillerinin yönelttikleri sorular üzerine dönemin Dışişleri Bakanı Mösyö Delkasse²⁷ buna cevap olarak şu konuşmayı yapmıştır: "Ermeni sorunu Fransa'nın Osmanlı Devleti ile kendi başına halledebileceği bir konu değildir. Uluslararası bir mahiyet kazanan bu mesele konusunda Osmanlı Devleti Berlin Konferansı'nda birtakım taahhütlerde bulunmuştur. Fransa buna ilgisiz kalamazdı. Amacı, Osmanlı idaresi altında bulunan milletlerden birine ayrıcalık verilmesini padişah'tan istemek ve o milletin bu ayrıcalığı, etrafındaki diğer milletlere karşı kullanmasına fırsat vermek değil, Osmanlı idaresindeki bütün milletlere insafli bir idare, adil mahkemeler sağlanması ve dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin devamıyla Avrupa devletlerinin huzur ve asayışı için gereken güvenliğin teminidir. (*Paris Sefareti'nin 21 Ocak 1902 tarih ve 41 numaralı yazısı. Tercüme odası belgelerinden. Ek 102*).

Konuşmasının ilerleyen kısımlarında Mösyö Delkasse şu sözleri söylemiştir: "Her devletin Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin hükümlerini tek başına ciddi olarak uygulamak zorunda olması konusu Berlin Konferansı'na kabul edilememiştir. Bunun nedenini Millet Meclisi'nde açıklamak gereksizdir. Devletler arasında ciddi bir anlaşmazlık çıkması korkusu devletlerin gerektiğinde kuvvet kullanmayı birbirini ardına taahhüt etmelerine engel olmuştur. Hatta diplomasi yoluyla ortak hareket edilmesi şartı da antlaşmaya konmadığından, Bâbiâlî'nin alınan tedbirler hakkında sırası

²⁷Delcassé

²⁸Delcassé

geldikçe bilgi vereceği ve devletlerin bu tedbirlerin uygulanmasına nezâret edecekleri de oy birliği ile ifade edilmiştir.”

Ermeni sorununun geçirdiği dönemlerin üçüncüsü 1912 yılında başlamıştır. Aslında bu sorunla ilgili belgelerin en eski tarihli Londra Sefiri Tevfik Paşa'nın Hariciye Nezareti'ne çektiği 22 Aralık 1911 tarih ve 1015 numaralı telgraftır.

Tevfik Paşa bu telgrafında İngiltere'de yaşayan Osmanlı Ermenileri'nin Anadolu'daki mezhepdaşlarının zulme uğrayarak can ve mallarının yok edilmesinden ve mahallî hükümetin bu tecavüz olaylarına karşı kayıtsız kalarak suçluları cezalandırmamasından şikayet ederek ortak vatanları Osmanlı'ya karşı duydukları sadakat adına Osmanlı hükümetinin, bu üzücü durumu ortadan kaldırması için kesin tedbirler alınması dilekleriyle Osmanlı Sefareti'ne bir mebuslar heyeti gönderdiklerini, vatanperverlik gereği olarak bu konuda bir miting düzenlemekten vazgeçtiklerini belirtmiştir. Sadık bir şekilde hükümete bağlı olan Ermeni unsurunun yaşam ve hukukunun emniyet altında bulundurulması gerektiği ve Osmanlı ülkesinin diğer bölgelerinde ters etkileri olabilecek ve Avrupa basınında meşrutiyet hükümetine karşı eleştirilere yol açabilecek bu gibi durumların giderilmesinin önem taşıdığını kişisel görüşü olarak ifade etmiştir. *(Tevfik Paşa'nın 22 Aralık 1911 tarih ve 1015 numaralı telgrafi. Ek 103).*

Hariciye Nezareti Ermenilerin ıslahat istekleri hakkında Ermeni milletvekillerince sunulan iki lâyiha üzerine Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'nın aldığı kararı Sadaret'ten aldığı emre uyararak Tevfik Paşa'ya cevap olarak bildirmiştir.

Hariciye Nezareti'nin 1 Şubat 1912 tarihli özel ve gizli işaretli bu cevap yazısında memleketimizin her noktasında olduğu gibi Anadolu'da da ıslahatın gerekliliğinin açıkça ortada olduğu, Doğu vilâyetlerinde yapılması gerekli ıslahat hakkında on eski Ermeni mebusu tarafından verilen ortak lâyiha ile İstanbul Ermeni mebuslarından Zohrab Efendi'nin verdiği diğer bir lâyihanın Meclis-i Hâss-ı Vükelâ'da incelenerek gereğinin düşünüldüğü, içerikleri bir iki madde dışında kabule lâyık görülen lâyihalar için ilişkili oldukları Dahiliye, Harbiye, Adliye, Ticaret ve Ziraat nazırlarından bir komisyon oluşturulacağı, bu komisyonda lâyihalar hakkında gerekli tedbirlerin alınıp iletilmesi konusunun görüşüldüğü Tevfik Paşa'ya bildirilmekte, yukarıda adı geçen bakanlar tarafından bu iki lâyiha hakkında verilen iki tutanağın içeriği konusunda bilgi verilmektedir *(Ek 104).*

Birinci tutanakta Bitlis ve Mamuretülaziz vilâyetlerine görevinin bilincinde ve dirayetli valiler atanması, daha önce Bağdat valisi Nazım Paşa ile yeni vali Cemal Bey'e verilen özel iznin Van, Erzurum, Mamuretülaziz ve Bitlis valilerine de verilmesi, Meşrutiyetten sonra cinayet işlemiş olanların izlenmesine ilişkin bu vilâyetlere etkili tavsiyelerde bulunulması, nahiye müdür ve kalem kâtipleriyle mahkeme üyeleri hakkında bazı kararların alınması; eşkiyanın ortadan kaldırılıp yakalanması için örtülü ödeneğin artırılması, jandarmanın takviyesinden sonra eşkiya takibi konusunda gevşeklik gösteren memurların bundan sorumlu tutulmaları, sagirlik adıyla derebeylerin yasadışı yollarla para almalarının engellenmesi, arazi meselesinde zi'l-yedliğin idareten çözümlenmesi hakkında 9 Eylül 1909 tarihli kararın önceden olduğu gibi uygulamaya konulmasına karar verildiği Hariciye Nezareti'nin yukarıdaki 1 Şubat 1912 tarihli gizli yazısı incelendiğinde anlaşılmaktadır.

Zohrab Efendi'nin muhtırasında ileri sürülen ıslahat maddelerinin çoğu ortak muhtıradadır. Diğer noktalar ise;

1- Doğu vilâyetlerine bir iki Ermeni vali tayini ile diğer mülkî ve adli memurların bir bölümünün Ermenilerden seçilmesi,

2- Eşkiya takibi için seyyar takip kollarının süratle kurulması,

3- Hafif süvari alaylarının askeriyenin umumî teşkilâtına katılması,

4- Jandarmanın emniyeti sağlanması ve miktarının artırılması,

5- Aşiretler arasında ortak ve devamlı işler bulunduğu için asıl failer yakalanıncaya kadar reis ve ileri gelenlerinin suça iştirak ve suçluyu saklamaktan dolayı kanuna göre şüpheli görülenlerin tutuklanmaları,

6- Bekçiliğin Rumeli'de olduğu gibi düzenlenmesi ve ehline verilmesi,

7- Önceki dönemde köylerini terketmeye mecbur olan Ermenilerin arazileri hakkındaki kanun tasarısının incelenmesinin hızlandırılması,

8- Ermeni okul, kilise ve manastırlarına bağlı emlak ve arazinin hükümete devri işlemlerinin geciktirilmesi

konularına ilişkin olduğundan bunlar hakkında da bu yazıda inceleme ve görüşler yer almaktadır.

İngiltere'de yaşayan Ermeni vatandaşlarımızın miting yapmaktan vazgeçerek sefarete başvurmuş olmalarının takdir edildiği ve bu tebeanın haklı isteklerinin gereği gibi gözönünde bulundurularak bunların içinden mahallî ihtiyaç ve gereksinimlerini yerinde incelemek amacıyla doğu vilâyetlerine özel bir heyet gönderileceği Tevfik Paşa'ya bildirilerek sefarete başvuracak piskopos heyetiyle ne şekilde konuşulması gerekiyorsa öylece kararların tebliğ edilmesi nezaretin yukarıdaki 1 Şubat 1912 tarihli yazışmasıyla kendisinden rica edilmiştir.

12 Haziran 1912 tarihinde Londra sefirimizden gelen bir telgrafta Anadolu'ya ıslahat heyeti gönderilmesinden vazgeçildiği söylentisi doğruysa bunun kötü etki ve yoruma sebep olacağı bildirilerek Evkaf nazırı beyin başkanlığında gönderilmesi kararlaştırılan komisyonun her konuda geniş yetkiyle bir an önce gönderilmesinin devletin çıkarları gereği olduğu fikri bildirilmektedir (*Ek 105*).

Hariciye Nezareti, Evkaf nazırının kabul etmemesi sebebiyle yerine başka bir nazır veya büyük bir memur atanacağını ve heyetin yakında gideceğini cevap olarak sefirimize bildirmiştir. (*Hariciye'nin 14 Haziran 1912 tarihli numarasız telgrafi. (Ek 106)*).

Bize verilen belgeler arasında bu heyetle alakalı başka bilgiye ulaşılamamış ve Hariciye Nezareti'nin yukarıdaki telgrafının gönderildiği tarihten bir süre sonra kabine değişikliği yapılmış, Ahmed Muhtar Paşa kabinesi göreve gelmiş olduğundan Said Paşa kabinesi tarafından kararlaştırılan heyet gönderilmesi meselesinin bırakılmasına karar verilmiştir.

Kâmil Paşa'nın sadareti ve Gabriel Noradunkyan Efendi'nin Hariciye nazırlığı döneminde Balkan Savaşı'yla sonuçlanan şiddetli kriz sırasında Tevfik Paşa'dan Hariciye Nezareti'ne gelen 11 Eylül 1912 tarih ve 1012 numaralı bir telgrafta (*Ek 107*) gazetelerin, Ermenilerin yaşadıkları vilâyetlerin durumuyla alakalı kötümser haberler yayınlamaya devam ettikleri bildirilmektedir.

Tevfik Paşa'nın 12 Eylül 1912 tarih ve 1017 numaralı telgrafında Londra'da yaşayan Ermenilerin o gün yaptıkları toplantıda aldıkları kararı kendisine bildirdikleri haber verilmektedir. Söz konusu haber aşağıda aynen verilmiştir:

"Ermeni cemaati, hükümet memurlarının insanı kızdıran ağırkanlı ve kayıtsız tavırlarını ve özellikle Ermenilerin yaşadıkları vilâyetlerde Ermeniler hakkında taraf

tutularak yapılan peşpeşe yolsuzlukları şiddetle protesto eder ve bu duruma son verilmesi için acil önlemler alınmasını arzu eder." (*Tevfik Paşa'nın 17 Eylül 1912 tarih ve 1017 numaralı telgrafi. Ek 108*).

Bu tarihten on altı gün sonra Tevfik Paşa'nın çok önemli bir telgrafi daha gelmiştir. Sefir Paşa bu telgrafiyle devletin selâmeti ve çıkarları için iyi niyetle sürekli ihbarlarda ve tavsiyelerde bulunan Seyyid Emir Ali hazretlerinin edindiği gizli bilgilere dayanarak Doğu Anadolu'da bazı aşiretlerin ve bölge halkının Ermeni unsuruna karşı bir takım tecavüz ve cinayetlere devam edeceklerini, bunun da şu durumda Rusya'nın bölgeye müdahale etmesiyle sonuçlanacağını söylediğini ve böyle durumların ortaya çıkmasına kesinlikle fırsat verilmemesi için acilen etkili önlemler alınması gerektiğini ifade ettiğini bildirerek sözkonusu iyi niyetli tavsiyelerin önemle üzerinde durulmasını istemektedir. (*Tevfik Paşa'nın 3 Ekim 1912 tarih ve 1120 numaralı telgrafi. Ek 109*).

Bu telgrafın içeriği Sadaret'e arzedilmiş ise de gördüğümüz resmî belgelerde bu konuda ne yapıldığına dair bilgi yoktur.

Paris Sefiri Rifat Paşa'nın 16 Aralık 1912 tarih ve 873 numaralı telgrafi Bogos Nubar Paşa'nın sefarete yaptığı bir ziyareti anlatmaktadır. Nubar Paşa görüşme sırasında yakında yapılacak sefirler toplantısından yararlanarak hemcinslerinin durumlarının düzeltilmesini sağlamak için Ermenilerde girişimlerde bulunma eğilimi ve düşkünlüğü olduğunu ve Ermeniler arasında ıslahat, özerk yönetim ve Rusya'ya ilhak gibi cereyanlar mevcut ise de kendisinin ıslahat taraftarı olduğunu, Türkiye'den ayrılmak fikrine karşı bulunduğunu ancak bu ıslahatın 1895 yılında kabul edilen ıslahat çerçevesinde olmasını gerekli gördüğünü, ıslahatın devletler tarafından temin ve bu teminatın Osmanlı hükümetince de kabul edilmesi gerektiğini söylemiştir.

Rifat Paşa büyük devletlerin müdahalesinden önce bu işi sonuçlandırmak gerektiğini nezarete bildirmiş ve bu konuda bazı duygu ve düşüncelerini belirtmiştir. (*Rifat Paşa'nın 16 Aralık 1912 tarih ve 873 numaralı telgrafi. Ek 110*).

Petersburg Sefiri Turhan Paşa da *Reç* gazetesinin ifadesine göre katogikosun Bogos Nubar Paşa'yı Londra sefirler toplantısına katılmakla görevlendirerek Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi gereklerinin uygulamaya konulması konusunda ısrar ettiğini ve eski Patrik Ormanyan'ın da Nubar Paşa'ya eşlik edeceğini 24 Aralık 1912

tarıhli telgrafıyla Hariciye Nezareti'ne bildirmektedir. (*Turhan Paşa'nın 24 Aralık 1912 tarih ve 935 numaralı telgrafi. Ek 111*).

Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa 8 Şubat 1913 tarih ve 38457/86 numaralı yazısında Ermeni işleri hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: "Doğu vilâyetlerinde gerek Ermeni gerek Müslüman vatandaşlarımızın refah ve sükûnete ihtiyaç duydukları ve büyük devletlerden bazılarının da yakın bir zamanda bu vilâyetlerin durumunu baskı aracı olarak kullanmaları olasılığı bulunduğundan gerçekten ve acilen alınması gereken güvenlik önlemleri ile iktisadî düzenlemelerin esaslı bir şekilde belirlenmesi, uygulamaya konulması ve bu önlemlerle dış müdahale ve uyarılara engel olunması için gereğinin bir an önce yapılması benim görüşüme göre Bâbîâlî'nin bir dakika bile ihmal etmemesi gereken hayatî meselelerimiz arasındadır". (*Hilmi Paşa'nın 8 Şubat 1913 tarih ve 38457/86 numaralı yazısı. Ek 112*).

Berlin Sefiri Osman Nizami Paşa da 19 Nisan 1913 tarih ve 166 numaralı telgrafıyla Ermeni işlerine dair bazı bilgiler vermiştir. Nizami Paşa telgrafında şöyle diyor: "Bu günlerde basın bir Ermeni sorunundan söz etmeye başladı. Alman Dışişleri bakanı bütçe komisyonunda bu konuda kendisinden açıklama istendiğini söyledikten sonra bana: "Bu gibi şeylerden galeyana gelmeyin. Alman halkı da bu sorundan söz etmeye başlarsa İngiltere ve Rusya'da durumun ne renk alabileceğini gözönüne getirebilirsiniz. Barış sonrası bu konu hakkında size bazı çevrelerden belki zorluk çıkarılacaktır. Ermeniler konusunda acilen birşey yapmanızı ve size zarar dışında hiç bir şey sağlamayacak her türlü dış etkiye engel olmanızı samimiyetle tavsiye ederim."

Nizami Paşa Almanya Dışişleri bakanının sözlerini haklı bularak Ermenileri kazanmak için bazı görüşlerini ifade etmiştir. (*Nizami Paşa'nın 19 Nisan 1913 tarih ve 166 numaralı telgrafi. Ek 113*).

Osmanlı sefirlerinin yukarıda verdikleri bilgiler Ermeni sorununun yeniden ortaya çıkmak üzere olduğunu göstermektedir.

Her yerde Ermeni işlerinden söz edilmeye başlandığını gösteren, Roma Sefiri Nabi Bey'den gelen 25 Nisan 1913 tarih ve 547 numaralı telgrafta da önemli bir haber bulunmaktaydı. Nabi Bey telgrafının başında "Marki San Culyano, Rusya hükümetinin Ermenilerin yaşadığı vilâyetlerde ıslahat yapılması için devletler nezdinde girişimde bulunduğunu, kendisinden açıklama istenen Petersburg sefirinin de Rusya'nın altı vilâyetin ıslahatı meselesini öne sürmekte gizli bir niyeti olmadığını,

bu girişimin sadece o bölgede üzücü bir olay meydana gelmemesi maksadından kaynaklandığını teyid ettiğini söyledi." Nabi Bey İtalya Dışişleri Bakanının durumun incelenmesi ve gereken önlemlerin Osmanlı hükümetine telkini için altı vilâyete yüksek rütbeli bir Osmanlı memuru gönderilmesi hakkında Fransa tarafından Bâbîâlf nezdinde bulunan girişime katıldığını görüşme sırasında kendisine söylediğini belirterek, yakında yapılması muhtemel bu girişimi olumlu bulmakla Osmanlı hükümetinin bir şey kaybetmeyeceğini kişisel fikri olarak Hariciye Nezareti'ne arz etmiştir. (*Nabi Bey'in 25 Nisan 1913 tarih ve 547 numaralı telgrafı. Ek 114*).

Nabi Bey'in bu telgrafı incelendiğinde de anlaşılacağı gibi Rusya ve Fransa'ya atfedilen, uygulama şekli değişik olmakla birlikte aynı amaca hizmet eden bu öneriler ıslahat konusunu yeniden uyandırmıştır. Zaten Berlin Sefiri Mahmud Muhtar Paşa'dan gelen 1 Mayıs 1913 tarih ve 178 numaralı bir telgrafın içeriği de konunun önem kazandığını göstermektedir. Gerçekte Mahmud Muhtar Paşa: "Bugün sabah Başbakan ve ardından Dışişleri bakanı beni ziyaret ettiler. Dışişleri bakanı Ermeni sorunundan dolayı sıkıntılıydı. Kendisi Rusların bu sorunu yeniden gündeme getirmek hususundaki planlarını sonuçsuz bırakacak önlemlerin bir an önce alınmasını önermektedir." (*Mahmud Muhtar Paşa'nın 1 Mayıs 1913 tarih ve 178 numaralı telgrafı. Ek 115*).

Paris Sefiri Rifat Paşa'nın telgrafla verdiği bilgilere göre, İstanbul Ermeni Patrikhânesi'yle Bogos Nubar Paşa arasında anlaşmazlık ortaya çıkmıştır. Patrikhâne'nin doğu vilâyetlerine Avrupalı vali atanması ve Rusya himayesine girilmesi görüşünü desteklemekte, Bogos Paşa da Avrupa kontrolü altında bir Osmanlı vali gönderilmesi tarzını tercih etmektedir. İstanbul Rusya Sefareti'ne başvurmuş olan Patrikhâne Bogos Paşa'nın fikrine uyan bir cevap almış, anlaşmazlık giderilmiştir. (*Rifat Paşa'nın 2 Mayıs 1913 tarih ve 1271 numaralı telgrafı. Ek 116*). Burada Tefvik Paşa'nın 19 Mayıs 1913 tarih ve 207 numaralı yazısını da belirtmek gerekir. Londra sefirimiz bu yazısıyla Ermeni Komitesi adıyla son zamanlarda yeniden canlandırılan eski Balkan Komitesi'nin, Ermeni sorunu hakkında aldığı son kararları bildirmektedir. Tefvik Paşa bu konuda İngiltere Dışişleri bakanının dikkatini çektiğini söyleyerek bakanın da bu komitenin oluşması işine İngiltere hükümetinin karışmadığı tarzında cevap verdiğini bildirmektedir (Ek 117).

Tefvik Paşa son söz olarak ciddî bir ıslahat yapılarak doğu sınırlarımızda yeni bir Makedonya oluşmasına engel olmak gerektiğini belirtmektedir.

Üyeleri aşağı yukarı eski Balkan Komitesi'nin aynısı olan ve Avam Kamarası'nın bir salonunda toplantı düzenleyen bu komite tarafından alınan karar aşağıda belirtilmiştir:

"Bu konferans üyeleri mensup oldukları ülkelerde düzenli teşkilâtı olan komitelerin devamlılığı için çalışmayı, Ermeni sorunu hakkında kamuoyunu aydınlatıp yol gösterme görevini aralıksız sürdürmeyi, gerek halkın çıkarlarına ilişkin ıslahatın yapılması ve gerek Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması için gereken yetkiyi bağlı buldukları hükümetler üzerinde kullanmaktan çekinmemeyi ve komite üyelerini birbirleriyle devamlı ilişkide bulundurmaya taahhüt ederler."

Bunun ardından aşağıdaki kararlar da oybirliğiyle kabul edilmiştir:

"İngiliz, Fransız, Alman ve İsviçre komitelerinin delegelerinden meydana gelen bu konferansta aşağıdaki kararlar alınmıştır:

1- Ermenilerin hedef oldukları kötü muameleler Avrupa'nın dikkatini ve merhametini çekecek düzeydedir. Berlin Antlaşması'nın hükümlerine ve 1895 tarihinde Osmanlı hükümetince temelde kabul ve ilân edilen ıslahat lâyihasına rağmen Ermenilerin durumları düzelmemiş olduğundan Ermeni sorununun bütün büyük devletler tarafından incelenmesinin gerekli olduğu ortadadır.

2- Balkan Savaşı'nın ardından çözümlenecek genel konular arasında Ermeni sorununun da kesin olarak halli için büyük devletlere başvurulmalıdır.

3- Bu konferans Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde bulunan komiteleri adına aşağıdaki programı teklif eder:

a) Büyük devletlerin de uygun göreceği, bir Avrupalı fevkalâde komiserin padişah tarafından atanması.

b) Büyük devletlerin bakanlarının da dahil olmaları koşuluyla sürekli bir teftiş ve kontrol komisyonunun kurulması.

c) Üyelerinin yarısı Ermeni yarısı Müslüman olmak üzere bir vilâyet seçim genel meclisi kurulması.

d) Mahallî polis ve jandarma teşkilâtı kurulması.

e) Malî ıslahat ve mahallî mahkemelerin oluşturulması.

f) Mağdur ve zarar gören çiftçilere tazminat verilmesi için idarî tedbirler alınması.

g) Doğu Anadolu halkı ile bedevî aşiretlerin kontrolü için önlemler alınması.

4- Bu teklif Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü gözetmekten ve çok gerekli olan ıslahat talebinden başka bir şey içermez.

5- Bu lâihanın Ermenilerin yaşadıkları vilâyetlerde can ve mal emniyeti sağlayacağı, ancak bundan bütün Osmanlı tebeası yararlanacağı için lâihiya gerek büyük devletler gerekse Osmanlı hükümetince kabule lâyıktır. Özellikle güzel bir yönetim ile huzur ve asayiş sonucu çoğalacak olan gelirler sayesinde Osmanlı hükümetinin malî ve ticarî gücü kat kat artacaktır.

6- Rumeli'den dalga dalga gelmekte olan göçmenlerin çokluğu ve Balkan Savaşı'na katılan Osmanlı askerlerinin dönüşünden dolayı Ermenilerin yaşadıkları vilâyetlerin uğrayacağı tehlike derhâl büyük devletlerin dikkatlerine sunulmalıdır.

7- Bu kararların suretleri Paris'te toplanacak uluslararası maliye komisyonuna ve büyük devletlerin dışişleri bakanlarına gönderilecektir. Bu toplantıda İngiliz delegeleri dışında şu kişiler hazır bulunmuşlardır.

Fransız komitesi delegesi	Mösyö Rober dö Ke (<i>Robert de Caise</i>)
Alman komitesi delegesi	Mösyö Lepsiyus (<i>J. Lepsius</i>)
İsviçre Komitesi delegeleri:	Mösyö Leopold Favr (<i>Léopold Favre</i>), Mösyö Rone Kapared (<i>René Caparède</i>), Râhib Adolf Hofman <i>Pasteur</i> (<i>Adolf Hofman</i>)
Ermeni komiteleri murahtasları:	Bogos Nubar Paşa, H. N. Musdiçyan

(*Tevfik Paşa'nın 19 Mayıs 1913 tarih ve 207 numaralı yazısı. Ek 117*).

Paris Sefiri Rifat Paşa'dan gelen 7 Haziran 1913 tarih 396 numaralı resmî yazıda bazı önemli bilgiler bulunmaktadır. Aslında bu yazıda ünlü Fransız yazarlarından Mösyö Viktor Berar ile Bogos Nubar Paşa tarafından 3 Haziran akşamı Ermeni sorunu hakkında verilen bir konferansdan söz edilmektedir. Viktor Berar

konferansında Ermenileri överek, tarihsel, siyasal ve toplumsal bazı görüşler yürütmüş; Irak, Doğu Anadolu ve Suriye'den söz ettikten sonra İngiltere, Rusya ve Almanya'nın Irak ve Doğu Anadolu'yu ele geçirmelerine engel olmak üzere doğu vilâyetlerinde esaslı ıslahat yapılması gerektiğini belirtmiş, bu ıslahatı dörde ayırarak önce jandarmanın, ikinci olarak yargı sisteminin, üçüncü olarak bayındırlık işlerinin, dördüncüsü de genel olarak vilâyetlerin yönetiminin yeniden ıslahı ve düzeltilmesi gerektiğini söylemiştir. Mösyö Berar, Türkler kendi kendilerine ıslahat yapmaktan aciz olduklarından bu ıslahat Avrupa kontrolü altında icra edilmeyecek olursa Afrika ve Avrupa'daki topraklarını az zamanda kaybeden Türklerin Anadolu'yu da elden çıkaracakları malumdur, şeklinde konuşmuştur.

Nubar Paşa da bu yolda ifadeler kullanarak Ermenilerin yukarıdaki dört ıslahat dışında başka bir emelleri olmadığını söylemiştir. Bunları aktaran ve anlatan Paris sefirimiz gerekli ıslahatı, yabancı memurlar görevlendirerek derhâl uygulamaya koymak ve bu konuda aceleci davranarak Avrupa kontrolüne engel olmaya çalışmak taraftarıdır. (*Rifat Paşa'nın 7 Haziran 1913 tarih ve 1148/396 numaralı yazısı. Ek 118*).

Mahmud Şevket Paşa kabinesinde Hariciye nazırı olan Prens Said Halim Paşa tarafından Londra Sefareti'ne çekilen 5 Haziran 1913 tarih ve 33207/284 numaralı telgraf dikkat çekicidir. Bu telgrafla, Londra sefirler konferansında bize düşman bir hükümet tarafından Ermeni sorununun söz konusu edileceği kesin bir şekilde anlaşılmiş olduğundan bu işe daha düzgün bir şekil vermek üzere daha önce davranılması ve konunun Almanya sefiri tarafından bu konferansta dile getirilmesinin Almanya hükümetince uygun görüldüğü ancak herşeyden önce Bâbîâlî'nin görüşünün istendiği bildirilmiş, bu konuda Tefvik Paşa'nın duygu ve düşünceleri sorulmuştur. (*Prens Said Halim Paşa'nın 6 Haziran 1913 tarih ve 33207/284 numaralı telgrafı. Ek 119*).

Tefvik Paşa'nın bu telgrafa verdiği cevap, elde edebildiğimiz belgeler arasında görülmemiştir.

Bu sırada Berlin'den gelen 16 Haziran 1913 tarih ve 279 numaralı bir telgrafta sefirimiz Mahmud Muhtar Paşa, Ermenilerin yaşadıkları Osmanlı vilâyetlerinde tarafımızdan ıslahat yapılmasına bir an önce başlanarak 1895 anlaşmasına dayanan bir program hazırlanıp verilmesi gereğini belirtmiş ve kendi aldığı haberlere göre

müdahale zemini hazırlamak için Rusya hükümeti tarafından bu vilâyetlerde karışıklık çıkarılmasından korkulduğunu bildirmiştir. (*Mahmud Muhtar Paşa'nın 16 Haziran 1913 tarih ve 279 numaralı telgrafi. Ek 120*).

Rifat Paşa da Rusya Devleti'nin doğu vilâyetlerimizin uluslararası kontrolde tutulmasını teklif ettiğini aldığı haberlere dayanarak Hariciye Nezareti'ne telgrafla bildirmiştir. (*Rifat Paşa'nın 18 Haziran 1913 tarih ve 429 numaralı telgrafi. Ek 121*).

Roma Sefiri Nabi Bey de 19 Haziran 1913 tarih ve 511 numaralı telgrafında ileri gelen diplomatlardan birinin Balkan anlaşmazlığı halledilir edilmez Ermeni ıslahat meselesinin Ruslar tarafından ortaya konulacağını kendisine söylediğini bildirmektedir (*Ek 122*).

Bu sırada, Mahmud Şevket Paşa'nın vefatı üzerine, Prens Said Halim Paşa kabinesi kurulmuş, Hariciye Nazırlığı görevinin yanısıra Sadrazam olarak tayin edilen Said Halim Paşa büyük devletler nezdinde bulunan Osmanlı sefirlerine kabinenin programını telgrafla bildirmiştir. Önemli olduğu için program aşağıda verilmiştir:

"Kabinemiz gerek iç gerekse dış siyaset konusunda merhum Mahmud Şevket Paşa kabinesi tarafından uygulanan programa kesinlikle uymaya karar vermiştir. Bununla birlikte eski kabine tarafından düzenlenmiş olan ıslahat projelerinin tamamlanması ve ıslahatın devletin şu anki durumunun gerektirdiği tam bir çabukluk ve sağlamlıkla uygulanması çalışma amacımız olacak, emniyet ve asayişin sağlanması ile adaletin dağılımı her şeyden önce ele alınacaktır. Bunun dışında kabinemiz Osmanlı Devleti ile bazı büyük devletler arasında sürüncemede kalan meseleleri en hızlı bir şekilde, tarafların çıkarlarına en uygun ve kesin bir tarzda çözmeye çalışacaktır. Kabine üstlendiği bu önemli görevi en güzel şekilde yapabilmek için büyük devletlerin Osmanlı hükümetine defalarca vaad ettikleri maddî-manevî yardımlarını ve destekte bulunmalarını beklemektedir."(*Prens Said Halim Paşa'nın 21 Haziran 1913 tarih ve 33823/230 numaralı telgrafi. Ek 123*).

Turhan Paşa cevap telgrafında Rus Dışişleri bakanını görerek kendisiyle kabinemizin programı hakkında uzun uzun konuştuğunu bildirmektedir. Programın bakanda çok iyi bir etki bıraktığını, Mösyö Sazanof'un tehlikeli ve hoş olmayan olaylara fırsat vermemek için Ermenilerin yaşadıkları vilâyetlerde adalet ve doğruluğun bir an önce uygulanması gerektiği görüşünde olduğunu Hariciye

Nezareti'ne arz etmiştir. *(Turhan Paşa'nın 26 Haziran 1913 tarih ve 351 numaralı telgrafi. Ek 124).*

Paris Sefiri Rifat Paşa'dan gelen 19 Haziran 1913 tarih ve 431 numaralı telgraf, Fransa Dışişleri Bakanı Mösyö Pişon'la yaptığı önemli bir görüşmeyi anlatmaktadır.

Kendisi telgrafın başında şöyle diyor: "Sorduğum soru üzerine Mösyö Pişon, büyük devletlerin İstanbul sefirlerinin Ermenilerin yaşadıkları vilâyetlerde yapılacak ıslahatla meşgul olmak için talimat aldıklarını açıkladı". Rifat Paşa görüşme sırasında bazı Ermeni odaklarının destekledikleri doğrudan doğruya büyük devletlerin kontrolü fikrini çürüttüğünü ve bu konuda yaptığı konuşmalarla ikna olan Mösyö Pişon'un da aynı fikirde olduğunu ve ıslahatın uygulanması girişiminin tarafımızdan yapılmasını arzu ettiğini söyleyerek görüşmeyle ilgili bilgi vermektedir. Ayrıca bu ıslahatın uygulanması konusunda çabukluk göstermezsek devletimizin egemenlik haklarını tehlikeye düşürecek bazı isteklerle karşılaşabileceğimizi Hariciye Nezareti'ne arz etmektedir. *(Rifat Paşa'nın 19 Haziran 1913 tarih ve 431 numaralı telgrafi. Ek 125).*

Prens Said Halim Paşa –cevap telgrafında– üç aydan beri Osmanlı hükümetinin bir kaç İngiliz müfettişinin de yardımcı olarak katılmalarıyla bütün ülkede ve özellikle doğu vilâyetlerinde ıslahatla meşgul olduğunu, bu konudaki ayrıntıların posta ile gönderileceğini bildirmiş ise de sözü edilen nezaret yazısı belgeler arasında görülmemiştir. *(Prens Said Halim Paşa'nın 22 Haziran 1913 tarih ve 249 numaralı telgrafi. Ek 126).*

Rifat Paşa –bu sırada gelen 23 Haziran 1913 tarih ve 447 numaralı telgrafiyle– Fransa hükümetinin vaktiyle Makedonya'da olduğu gibi Bâbîâlî nezdinde Ermenilerin yaşadıkları vilâyetler için de fevkalâde yetkilere sahip bir komiser atanmasını tavsiye eden girişimlerde bulunmalarını büyük devletlerden istediğini, büyük devletlerin de kabul ettiklerini belirten cevaplar vermiş olduklarını, tarafımızdan seçilip atanacak bu büyük memurun ıslahat uygulamalarını denetleme göreviyle yükümlü olacağını bildirmektedir. Rifat Paşa ıslahat düşüncelerimizi gerçekleştirmekte gecikecek olursak daha zararlı tekliflerin arkadan geleceğinin kuşkusuz olduğunu söylemektedir. *(Rifat Paşa'nın 23 Haziran 1913 tarih ve 447 numaralı telgrafi. Ek 127).*

Çok bunalımlı bir dönemde iktidara gelen Mahmud Şevket Paşa kabinesinin yaptıklarını anlatan, ondan sonraki Prens Said Halim Paşa kabinesinin yapmakta olduğu girişimleri kapsayan ve adı geçen prens tarafından büyük devletlerde bulunan Osmanlı sefirlerine çekilen telgrafın Türkçe aslı önemli olduğu için aşağıda aynen verilmiştir. Bu telgraf yazı şeklinde diğer sefaretlere de gönderilmiş, Osmanlı hükümetince başlanan ıslahat konularına ait olan bu belgedeki bilgilerin uygun bir biçimde Dışişleri bakanlarına anlatılması tüm Osmanlı sefirlerine tavsiye edilmiştir:

Devletin sıkıntılı bir zamanında işbaşına gelen Mahmud Şevket Paşa kabinesi tarafından savaş durumunun olabildiğince güzel idaresine çalışılmış olmakla beraber içeride yapılan ıslahat da sürekli önemini korumuştur. Geçici olarak uygulamaya konulan "Vilâyetlerin Genel İdaresi" kanunu ile mahallî çıkarlara ait konularda genel meclislere karar hakkı verildiği gibi vilâyet bütçeleri ayrılmış, memurların görev ve yetkileri belirlenip genişletilmiş; "Sulh Mahkemeleri Kanunu" ile seyyar hakimlik esası kabul edilerek halk arasında oldukça yaygın olan ufak davaların görülüp çözümlenmesi kolaylaştırılmış, Anadolu'da on beş livada ve doğu vilâyetlerinde yüz kazada yeniden adliye mahkemeleri kurulmuş, Beyrut ve Bağdat vilâyetlerinde istinaf mahkemeleri ikiye ayrılmış, naib, hakim ve adliye memurlarının seçim ve terfileri işlemleri kanunla düzenlenmiş; taşınmaz malların rehin olarak verilmesi, miras yoluyla geçmesi ve gediklerin kaldırılması hakkındaki kanunlarla taşınmaz servetlerin kullanımı; hükmî şahıslara tasarruf hakkı veren kanun ile emlak ve arazi üzerine işlem yapabilecek şirketler oluşmasına izin verilmiş; taşınmaz malların kullanım haklarını genişleten kanun ile arazilerle mirî ve vakıf mülklerinin kişi öldükten sonra borçlarının temininin kabulü; bu şekilde ziraate değer verilerek şehirlerin imarı ve tarımın gelişmesine imkan sağlanmış; başta General Buman Paşa olmak üzere Osmanlı devlet hizmetinde görevli yabancı subayların da dahil olduğu jandarma teftiş heyeti aracılığıyla her vilâyetin güvenlik ve asayiş açısından ihtiyaç duyduğu jandarmanın miktarı mahallerinde belirlenerek şimdiye kadar Rumeli efradından bir kısmı sevk edilmiş, geri kalanların da az zamanda sevkine karar verilmiş; uygulamaya konulan bu kanun ve tüzüklerin bütünüyle yürürlükte olmalarını sağlamak için Osmanlı ülkesi altı müfettişlik dairesine ayrılmış; Doğu Anadolu gibi bazı önemli noktalara yabancı genel müfettişler getirilmiş ve bunların yanına yabancı ve Osmanlı jandarma, adliye, bayındırlık, ziraat uzmanları verilmesi ve nezaretlere birer yabancı müşavir ve müfettiş, bazı dairelere de yabancı memurlar atanması kararlaştırılarak

karşılıklı haberleşmelere başlanmıştır. Kabinemizce de bu esaslar bütünüyle izlenmektedir. Doğu Anadolu için yedi jandarma alay kumandanı ile iki jandarma bölge müfettişine ait haberleşme tamamlanmış, celplerine başlanmıştır. Maliye Nezaretince oluşturulan "İslahât-ı Maliye Komisyonu" nun üyeleri arttırılarak yetkileri bütçenin düzenlenmesi, malî kanun ve tüzüklerin güzel bir şekilde uygulanmasını sağlamak ve bunu takip etmek gibi konulara da genişletilmiş olduğundan içeride ıslahat için girişilen bu konular hakkında Dışişleri bakanına uygun bir şekilde bilgi verilmesi tavsiye edilir". (*Prens Said Halim Paşa'nın 25 Haziran 1913 tarih ve 234 numaralı telgrafi. Ek 128*).

Bu telgrafa cevap olarak Turhan Paşa ile Nabi Bey'den gelen telgraflar da dikkat çekicidir.

Tasarlanan ıslahatın yararlarını doğrulayan İtalyan Dışişleri bakanı, sefirimiz Nabi Bey'e bu ıslahatın uygulamaya konulmasının uygun vakte bağlı olduğunu, bu yüzden ne şekilde olursa olsun yabancıların müdahalesine acilen engel olunması gerektiğini bildirmiş ve bunun için Ermeni, Suriyeli ve Rum ahaliye karşı zulüm, yolsuzluk ve katliam şeklinde değerlendirilebilecek olan her türlü üzücü olayın meydana gelmemesine çok dikkat edilmesi gerektiğini söylemiştir. (*Nabi Bey'in 28 Haziran 1913 tarih ve 557 numaralı telgrafi. Ek 129*).

Halbuki Turhan Paşa Mösyö Sazanof'un yukarıda belirtilen ıslahatı yetersiz bulunduğunu, bunların sürekli saldırı ve yolsuzluğa uğrayan halkı memnun edemeyeceğini, bu bölgelerde devamlı cinayetler işlendiğini, halk tarafından öldürme yahut zorlama yoluyla Ermenilerin arazilerine el konulduğunu, bununla birlikte doğu vilâyetlerinde düzen, güvenlik ve adaletin sağlanması gerektiğini belirtmiş, -Rusya'nın komşu bir ülke olarak- bu bölgede güvenliğin sağlandığını görmek konusunda diğer devletlerden daha çok ilgilendiğini, Kafkasya'da bir milyondan fazla Ermeni bulunduğu için doğu vilâyetlerinde bir ihtilal çıkarsa Rusya'nın Kafkasya eyâletlerinde güvenliği sağlamak için müdahaleye mecbur olacağını söylediğini Hariciye Nezareti'ne arz etmiştir. İstanbul'daki yabancı sefirlerin ıslahat projesini düzenleyip tamamlamak üzere oldukları, bunun yakında Bâbîâlî'ye tebliğ edileceği de Mösyö Sazanof tarafından sefirimize söylenmiştir. (*Turhan Paşa'nın 2 Temmuz 1913 tarih ve 369 numaralı telgrafi. Ek 130*).

Viyana Sefiri Hilmi Paşa 26 Haziran 1913 tarih ve 1833 numaralı telgrafında Mösyö Berhtold²⁹ ile yaptığı bir görüşmeden söz etmektedir. Viyana sefirimiz Erzurum, Van, Bitlis, Mamuretülaziz ve Diyarbakır vilâyetlerinin birleştirilmesi ve devletler aracılığıyla Osmanlı hükümeti tarafından beş yıl süreyle bir genel vali atanması, bir vilâyet genel meclisi seçilmesi, jandarmanın yarısının Müslümanlardan diğer yarısının da gayri müslim ahaliden oluşturulması ve kumandasının yabancı subaylara verilmesi, Hamidiye Süvari Alayları'nın kaldırılması, Ermenice'nin kullanılması, okullarda serbestliğin ilanı, Müslüman ve gayri müslim memurların sayıca eşitliği hakkında Rusyaca düzenlenen lâyihanın sefirler tarafından Bâbîâlî'ye yakında tebliğ edileceğine dair *Tan* gazetesine İstanbul'dan 23 Haziran tarihinde çekilen telgraf üzerine Avusturya–Macaristan Dışişleri Bakanı Berhtold'la görüşüğünü, bakanın özetle şöyle cevap verdiğini bildirmiştir: "Biz de, Almanya ile İtalya da Anadolu'da büyük bir gelişme kazanmanıza çok ilgi duyuyoruz. Bu amaca engel olacak hiç bir şeyi desteklemek istemeyiz. İngiltere'nin çıkarları da bunu gerektirir. Fakat yapılan tekliflere nasıl ortak olduğuna şaşıyorum." Daha sonra İstanbul'dan aldığı resmî bilgilere göre: "Devletlerin böyle bir öneride bulunmaları İstanbul'da arzu edilir; sebebi de sizce belirlenecek esaslı ıslahatın devletler tarafından incelenip genişletilmesi için ısrar edilir değerlendirmesinden ibaretmiş." dediğini bildirmiş, kendisinin de Berhtold'un sözlerine: "Bâbîâlî'nin böyle bir arzusunun olması bence muhtemel değildir, size gelen bilgilerde bir yanlış anlama olduğunu sanıyorum." şeklinde karşılık verdiğini arzederek Hariciye Nezareti'nden daha etraflı görüşmeye elverişli talimat istemektedir. (*Hüseyin Hilmi Paşa'nın 26 Haziran 1913 tarih ve 1833 numaralı yazısı. Ek 131*).

Bu sırada Prens Said Halim Paşa'nın büyük devlet sefirlerine yazdığı 29 Haziran 1913 tarihli yazı çok dikkat çekici ve önemlidir. Bu yazıda büyük devletlerin Balkan hükümetleriyle yaptıkları bazı görüşmeler sırasında savaştan doğan zararlarımızın tazmin ve telâfisiyle Osmanlı'nın Asya'daki topraklarının ilerleyip gelişmesi için bizden maddî ve manevî desteklerini esirgemeyecekleri hakkında defalarca söz vermiş oldukları belirtilerek, incelenip araştırılmakta olan umumî ıslahat projelerinin tamamlandığı bildirilmiş ve bağlı buldukları devletlerin söz verdikleri desteklerini

²⁹Berchtold

sağlamak için şimdiden aracılık etmeleri sefirlerden istenmiştir. (*Prens Said Halim Paşa'nın 29 Haziran 1913 tarih ve 73 numaralı yazısı. Ek 132*).

Bu notanın tarihinden dört gün önce Osmanlı sefirlerine gönderilmiş olan 25 Haziran 1913 tarih ve 33999/234 numaralı nezaret yazısıyla (*Ek 128*) en son düzenlenen "İdare-i Umûmiye-i Vilâyât" geçici kanununun ek maddeleri ve umumî müfettişlerin görev ve yetkileri hakkındaki Fransızca talimat yukarıdaki 29 Haziran tarihli nezaret yazısına ek olarak büyük devletlerin sefirlerine gönderilmiştir. (*Prens Said Halim Paşa'nın 1 Temmuz 1913 tarih ve 34233/75 numaralı notası. Ek 133*).

"İdare-i Umûmiye-i Vilâyât" geçici kanunun ek maddeleriyle umum müfettişlerin görev ve yetkileri hakkındaki talimatname suretleri bütün Osmanlı sefirlerine de gönderilmiştir³⁰. (*Prens Said Halim Paşa'nın 3 Temmuz 1913 tarih ve 34297/244 numaralı yazısı. Ek 135*).

Sadrazam ve Hariciye Nazırı Prens Said Halim Paşa 5 Temmuz 1913 tarih ve 34371/76 numaralı yazısıyla büyük devletlerin sefirlerine Anadolu vilâyetlerinde bu defa kurulan altı teftiş dairesinin bölümlerinin içeriğini gösteren bir cetvel göndererek Osmanlı hükümetinin bu önemli ıslahat işini en kısa zamanda tamamlamak için yabancı uzmanların yardımına başvurmayı kararlaştırmış olduğunu, bunlardan bir kaçının yakında belirlenip çağrılacağını bildirmiş, büyük devletlerin bu konuda Osmanlı hükümetinden maddî ve manevî desteklerini esirgemeyeceklerine kanaatinin tam olduğunu belirtmiştir. (*Prens Said Halim Paşa'nın 5 Temmuz 1913 tarih ve 34371/76 numaralı notası. Ek 136*).

Burada Nabi Beyefendi'nin kayda değer ve aşağıdaki cümlelerden oluşan bir telgrafi vardır: "Büyük devletlerden bazılarının doğu vilâyetleri ıslahatı için yabancı bir fevkalade komiserin atanmasını arzu ettiklerini İtalya Dışişleri müsteşarından öğrendim. İtalya hükümeti bu komiser üzerinde yabancı etkisi olacağını düşünerek bundan çekinmiş, bu konudaki rızasını geri almış ve özel bir önem taşıyan bu göreve bir Osmanlı'nın atanması konusunda ısrar etmiştir." (*Nabi Bey'in 11 Temmuz 1913 tarih ve 580 numaralı telgrafi. Ek 137*).

³⁰İdare-i Umûmiye-i Vilâyât geçici kanununun ek maddelerinin Divân-ı Hümâyûn'dan onaylanan nüshası belgeler arasında bulunmaktadır. Umumi müfettişlerin görev ve yetkileri hakkındaki yönetmeliğin değiştirilmiş bir nüshası daha vardır. Yürürlüğe konulmak üzere hazırlanan son metnin bu olması gerekir. Bu yönetmeliğin Türkçe tercümesi de belgeler arasındadır. Bunların tamamını bu tarihçenin ek belgelerinin suretlerine eklemek gerekir. (*Ek 134*)

Durum bu dereceye gelmişken savaşta bir duraklama görülmektedir. Aslında Nabi Beyefendi'nin yukarıda belirtilen 11 Temmuz 1913 tarihli telgrafıyla kendisinden en son gelen 20 Ekim 1913 tarih ve 1904/785 numaralı yazısı arasında siyasî sorunlarla ilgili belge görülmemiştir. Nabi Bey bu son yazısında İstanbul İtalya Sefiri Marki Garoni ile yaptığı bir görüşmeyi anlatmaktadır. Marki Garoni Ermeni odaklarının faaliyette olduğunu bildirerek bunlardan aşırı fikirlere sahip olanların diğerlerine üstün geldiğini, bir takım vaadler ve ufak ıslahatla yetinmek zamanının artık geçtiği ve esaslı ıslahat talebi için şiddete başvurmak gerektiği düşüncesinde olduklarını Nabi Bey'e söylemiştir.

Marki Garoni Mandelstam³¹ lâyihasının Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına açıkça aykırı oluşu dolayısıyla üçlü ittifak devletlerinin karşı çıkmalarıyla ortadan kaldırıldığını, zaten Fransa ve İngiltere hükümetlerinin de bu projeyi uygulanabilir bulmadıklarını söyleyerek Türklere karşı niyet ve düşünceleri biraz yumuşamış olan Rusya'nın Almanya ile ortaklaşa yeni bir projeyi görüştüğünü, ıslahat önerisini ya tamamen red veya tamamen kabul etmek zorunda kalmamak için Osmanlı hükümetinin ihtiyaç durumunda ortaya koymak üzere şimdiden bir proje hazırlamasının faydalı olacağını, bu şekilde Rusya ve Almanya projesiyle Türkiye projesinin karşılıklı görüşülerek ortalama bir proje çıkarılmasının mümkün olacağını söylemiştir.

İtalya sefiri görüşme sırasında Paris'te imzalamakta olduğumuz büyük borçlanmaya İtalyanların da yüz milyon Frank'la katılacaklarını söylemiştir.

Nabi Bey gerek bunları gerekse görüşme sırasında değinilen diğer maddeleri ve şahsî görüşlerini nezarete bildirmiştir. (*Nabi Bey'in 20 Ekim 1913 tarih ve 1904/785 numaralı yazısı. Ek 138*).

Doğu vilâyetlerinde yapılacak ıslahat hakkında Mösyö Sazanof'la Mösyö Pişon arasında bir anlaşma olduğu, İngiltere'nin de bu anlaşmayı kabul ettiği şeklinde telgraf ajanslarının verdiği bilgilerin araştırılması Hariciye Nezaretince Paris Sefareti'nden telgrafla istenmiştir. Rifat Paşa gönderdiği cevapta politik işler müdürünün bu

³¹Bu lâyiha görülmemiştir. Osmanlı Hükümeti'ne özel olarak bile takdim edilmemiş olması gerekir.

³²Bu lâyiha görülmemiştir. Osmanlı Hükümeti'ne özel olarak bile takdim edilmemiş olması gerekir.

haberleri yalanladığını, yalnız Almanya ile Rusya arasında kararlaştırılan anlaşmanın Fransa hükümetince uygun görülüp kabul edildiğini kendisine söylediğini bildirmiştir. Sözü edilen şahıs Osmanlı hükümetinin bizzat ıslahatı ilân ederek uygulamaya koymasının bu konuya mükemmel bir şekil verebileceğini de ek olarak sefirimize söylemiştir. Şimdiye kadar vilâyetlerde yapıp uyguladığımız ıslahat hakkında Rifat Paşa'nın verdiği bilgilere inanmadığı gözlenen politik işler müdürü, ıslahatın uygulanmasını geniş yetkiler tanınan yabancı devlet adamlarına havale etmek dışında Avrupa'yı ikna edecek bir şey olmadığını da sefirimize söylemiştir. (*Rifat Paşa'nın 26 Ekim 1913 tarih ve 681 numaralı telgrafı. Ek 139*).

Turhan Paşa 30 Ekim 1913 tarih ve 617 numaralı telgrafında Mösyö Sazanof'un Almanya başbakanı ile aralarında ıslahat konusunda tam bir görüş birliği olduğunu kendisine söylediğini bildirmektedir.

Yapılan görüşme sırasında Mösyö Sazanof İstanbul'da Rusya'nın Ermenistan hakkında bir takım gizli niyetler beslediği düşüncesinin mevcut olduğunu ancak böyle bir işgalin Rus çıkarlarına aykırı olduğunu, Osmanlı'nın Asya vilâyetlerinde güvenlik ve refahın egemen olması dışında başka Rusya'nın bir şey istemediğini söylemiştir.

Turhan Paşa bu telgrafı ile Mösyö Sazanof'un *Ruskoviye Slovev* gazetesinin bir muhabirine söylediği sözleri de bu gazeteden naklen nezarete bildirmektedir. Haberin özü ise Almanya ile Rusya arasında Osmanlı'nın Asya vilâyetleri statükosunun korunması hakkında fikir birliği olduğu ve bu amaca ulaşmak için Anadolu'ya mahallî ihtiyaçlara uygun ıslahat teklifinin arzu edildiği şeklindedir. (*Turhan Paşa'nın 30 Ekim 1913 tarih ve 617 numaralı telgrafı. Ek 140*).

Bu sırada Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa da Mösyö Berhtold'un ifadesine göre Rusya hükümetinin Osmanlı'nın doğu vilâyetleri ıslahatında Almanya bakış açısını kabul etmiş olduğunu, Rusya projesine göre bu vilâyetlerde bir umumî müfettiş bulundurulması gerektiği halde Almanya'nın bu vilâyetleri ikiye bölerek ayrı ayrı birer umumî müfettişin yönetimine verilmesi şeklini tercih ettiğini yazıyla nezarete bildirmiştir. (*Hüseyin Hilmi Paşa'nın 4 Kasım 1913 tarih ve 39694/582 numaralı telgrafı. Ek 141*).

Hariciye Nezareti'nin Osmanlı sefirlerine gönderdiği 19 Kasım 1913 tarih ve 39020/369 numaralı telgraf özel bir önem taşımaktadır. Çünkü Osmanlı hükümeti bu

telgrafında ülkenin içişlerinin yönetimini, adliye işlerini, jandarmayı vs. yabancı uzmanların yardımına başvurarak ıslah etmek gayretinde olduğunu, ancak uzman kişilerin talebi için çeşitli kabineler nezdinde yapılan girişimlerin her tarafta reddedildiğini sefirlerimize bildirmiştir.

Bâbîâlî'nin aynı telgrafında ıslahat konusuna uluslararası bir çözüm bulmak amacıyla büyük devletler arasında şu anda görüşmeler yapıldığına dayanılarak bu konuda verilecek kararın bize gereken memurların devletlerin uygun görerek seçmelerine bağlı olabileceği belirtilmiş, bize böyle zorla kabul ettirilecek olan memurlarla idarenin ıslahına çalışmanın maddî ve manevî mahzurları sayıldıktan sonra ıslahat konusunda memnuniyet verici bir durum ve çözüme ulaşmak için büyük devletlerin tebeası dışındaki devletlerin tebeasından ve ehliyetleri herkesçe bilinen memurlardan bazılarının tarafımızdan bizzat seçilmeleri hususunda büyük devletlerin bizi serbest bırakmaları gerektiği sefirlerimize bildirilerek Dışişleri bakanları nezdinde bu telgrafta yer alan fikir ve düşünceler çerçevesinde konuşmaları tavsiye ve rica edilmiştir. (*Prens Said Halim Paşa'nın 19 Kasım 1913 tarih ve 39020/369 numaralı telgrafı. Ek 142*).

Sefirlerimizin bu telgrafa verdikleri cevaplar aşağıda özetlenerek öncelikle üçlü ittifakın, daha sonra ikili ittifakın, son olarak da ikili ittifaka eğilimi olan İngiltere Dışişleri bakanlarının belirttiği görüşler nakledilmeye çalışılmıştır.

I - İtalya dışişleri bakanı görüşümüzü kabul edilebilir ve mantıklı bulmuş ve devletlerin bize zorla memur kabul ettirmek düşüncesinde olduklarına dair kendisine tebligat yapılmadığını söyleyerek isteğimize diğer dışişleri bakanlarından destek almaya çalışacağına söz vermiş, ancak ıslahatı çabuklaştırmaya gayret etmemizi tavsiye etmiştir. (*Nabi Bey'in 22 Kasım 1913 tarih ve 849 numaralı telgrafı. Ek 143*).

II - Viyana'da Mösyö Berhtold'un meşguliyeti dolayısıyla sefirimizi kabul eden Baron Makyo görüşümüzü kabul edip girişimimizi haklı bulmuş ve ihtiyaç halinde Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanlığı'nın destek ve yardımlarından emin olmamızı sefirimize söylemiştir. Bu görüşmeyi Bâbîâlî'ye arzeden Hilmi Paşa, Almanya hükümeti büyük devletler tarafından seçilecek memurları bize zorla kabul ettirmek düşüncesinden vazgeçerse İngiltere'nin de bu konuda ısrar etmemesi ihtimali bulunduğunu, bu sebepten Rusya hükümetinin de en sonunda düşüncesinden vazgeçeceğini kişisel görüşü olarak belirtmiştir. Aldığı gizli bilgilere göre Almanya

hükümetinin bize karşı çok kararsız olduğunu ve iyi niyetinin de az görüldüğünü ekleyerek hakkımızda samimi duygulara sahip olan İstanbul Almanya Sefiri Vangenhaym'ın³³ bağlı bulunduğu devlet nezdinde nüfuzunu kullanırsa ısrarından vazgeçebileceğini de eklemiştir. (*Hüseyin Hilmi Paşa'nın 21 Kasım 1913 tarih ve 618 numaralı telgrafi. Ek 144*).

III- Berlin Sefiri Mahmud Muhtar Paşa, kendisiyle görüştüğü Almanya Müsteşarı Zimmerman'ın Osmanlı hükümeti ile aynı fikirde olduğunu, bu konuda büyük devletlerin olur ve onaylarını sormaya gerek olmadığını düşündüğünü bildirmiş ve Ermeni meselesinde karşılaşılan zorlukların Rusya Başbakanı Mösyö Kokovtsef'den değil Dışişleri Bakanı Mösyö Sazanof'dan kaynaklandığını, ıslahatın derhal uygulanması ve dışişleri memurlarının küçük devletlerin tebeası arasından hemen seçilip atanmaları suretiyle devletleri bir oldu bitti karşısında bırakmanın yapılacak en iyi iş olduğunu Zimmerman'ın ifadesine dayanarak Osmanlı hükümetine arzemiştir. (*Mahmud Muhtar Paşa'nın 21 Kasım 1913 tarih ve 11633/525 numaralı telgrafi. Ek 145*).

Hüseyin Hilmi Paşa'nın Almanya hakkındaki gizli bilgileri ile Almanya Hariciye müsteşarının ifadeleri arasındaki büyük fark dikkat çekicidir.

IV- Paris Sefiri Rifat Paşa, Dışişleri bakanını görerek tebliğde bulunduğunu, devletler tarafından verilen ıslahat projesinin hangi bölümüne itiraz ettiğimize dair bakan tarafından yöneltilen soruya cevap olarak programı bilmediğini ancak ıslahat dolayısıyla devletin egemenlik haklarıyla uyuşmayacak şartlar karşısında bulunmaya razı olamayacağımızı söylediğini, Fransa Dışişleri bakanının Fransaca bu haklara aykırı bir şey arzu edilmediği şeklinde verdiği güvencenin belirsizliğini kendisine bildirdiğini belirterek ıslahat konusunda görüşmeye başlaması istenirse İstanbul'da yapılan görüşmelerden haberdar edilmesini rica etmiştir. (*Rifat Paşa'nın 23 Kasım 1913 tarih ve 734 numaralı telgrafi. Ek 146*).

V- Turhan Paşa tarafından yapılan tebligat üzerine Mösyö Sazanof Osmanlı hükümetinin saygınlığına, nüfuzuna ve toprak bütünlüğüne kimse tarafından dokunulmayacağını ve görünüşte yapılabilecek tüm yardımlar esirgenmemekle birlikte asıl konuda Ermenileri memnun edecek ciddi güvenceler isteneceğini ve

³³Wangenheim

yabancı memurların küçük devletler tebeasından olacaklarını söylemiştir. Mösyö Sazanof sözüne devam ederek Rusya'nın bir milyon iki yüz bin Ermeni tebeası olduğu için her şeyden çok bu konuya önem verdiğini, Ermenistan'da katliam olursa Kafkasya'da meydana gelebilecek karşı saldırıya meydan vermemek için müdahaleye mecbur olacağını belirttikten sonra İstanbul Ermeni patriği ve çevresindeki Ermenilerle görüşülerek onlar memnun edildikleri takdirde kimsenin müdahalesine gerek kalmadan işi bitirmiş olacağımızı ayrıca ifade etmiştir.

Turhan Paşa yabancı memurların büyük devletler tarafından seçilmesi konusunda ısrar edileceğini hissettiğini de ayrıca nezarete arzetmiştir. *(Turhan Paşa'nın 24 Kasım 1913 tarih ve 679 numaralı telgrafi. Ek 147).*

VI- Londra Sefiri Tevfik Paşa'ya gelince o da Rifat Paşa gibi her şeyden önce İstanbul'da sürmekte olan görüşmelerin mahiyet ve sonucu hakkında bilgi verilmesini istemiş ve bazı görüşlerini belirttikten sonra Dışişleri müsteşarıyla yaptığı görüşmeyi nakletmiştir. Müsteşarın "Osmanlı hükümetinin memurları nereden isterse oradan alabileceğine ve İngiltere'nin bize vaad etmiş olduğu memurları vermekten vazgeçtiğine dair netice çıkarmanın kesinlikle yanlış bir fikir olduğuna ve Londra'da Osmanlı hükümetinin onurunu ve sevgisini gözetmeğe çalışıldığına" dair açıklamalarda bulunduğunu nezarete arzetmiştir. *(Tevfik Paşa'nın 20 ve 24 Kasım 1913 tarihli ve 541 ve 546 numaralı telgrafları. Ek 148, 149).*

Cevapların özetleri burada sona ermiştir.

Paris Sefiri Rifat Paşa'dan gelen 1 ve 2 Aralık 1913 tarihli ve 751 ve 752 numaralı iki telgrafla bu telgrafları tamamlayan 6 Aralık 1913 tarihli özel yazı Ermeni sorunuyla ilgili olarak aleyhimizde yürütülen propaganda dolayısıyla dikkat çekicidir. Bu telgraflar ve sözü edilen yazı İngiltere, İrlanda, Almanya, Macaristan, Rusya, İtalya ve İsviçre'den özel olarak Paris'e gelen bazı kişilerle bir kaç Fransızdan ve Mısırlı Bogos Nubar Paşa ile oğlundan oluşan Azi Fransez adlı cemiyetin Paris merkezinde General Lakruva³⁴'nin başkanlığında toplanarak, Ermenilerin yaşamakta oldukları vilâyetlerimizde ıslahat yapılması hakkında gizli görüşmelerde bulduklarını bildirmekte, bu toplantıda verilen kararlar Paris gazetelerine tebliğ edilen beyannâme hakkında bilgiler vermektedir. Toplantıya başkanlık eden General

³⁴Lacroise

Lakruva'nın askerî kişiliğiyle bu toplantıya katılan Milyokof, O. Konnor, Bakston, Lepsiyus gibi tanınmış kişilerin ülkelerindeki sosyal konumları doğal olarak bu toplantıya daha bir önem kazandırmıştır.

Rifat Paşa'nın verdiği bilgilere göre Bogos Nubar Paşa'nın ifadelerini dinleyen katılımcılar uzun uzun konuşmuşlar, içlerinden Mister O. Konnor ile Bakston doğu vilâyetlerinin Rus işgali altına girmesi gerektiğini savunmuşlardır. Sonunda istenilen ıslahat hakkında hazırlanan sefirler projesi Osmanlı hükümeti tarafından kabul edilmedikçe gümrük vergilerinin arttırılması, yabancılar hakkında yeni vergiler konulması ve Avrupa'dan borç alınması gibi malî işlerde Osmanlı Devleti'ne yardım edilmemesi konusunda dileklerde bulunulmuştur. (*Rifat Paşa'nın 1 ve 2 Aralık 1913 tarihli ve 751 ve 752 numaralı telgrafları, 6 Aralık tarihli özel yazısı. Ek 150, 151, 152*).

Hariciye Nezareti'nden büyük devletler nezdindeki sefirlerimize çekilen 14 Ocak 1914 tarih ve 41217/7 numaralı telgrafta iki teftiş dairesine ayrılmış olan Doğu Anadolu'da görevlendirilmesine karar verilen yabancı müfettişlerin gerek atanmaları gerekse yetkilerinin belirlenmesi hakkında —aşağıdaki üç nokta dışında— anlaşma sağlandığı bildirilmektedir. Mösyö Dö Giers tarafından istenilen üç madde şunlardır:

1- Yeniden nüfus sayımı yapıncaya kadar vilâyet meclis-i umûmîleri üyelerinin yarısının müslüman diğer yarısının gayri müslim olması.

2- Okulları yararına mezhepdaşlarından vergi almak için gayri müslim cemaatlere hak tanınması.

3.- Hamidiye Alayları'nın kaldırılması.

Söz konusu edilen üç noktaya karşı Osmanlı hükümeti tarafından verilen cevaplar aşağıda belirtilmiştir:

Birinci nokta: Osmanlı hükümeti gayri müslimlerin yararına vilâyetlerin meclis-i umûmîleri üyelerinin seçiminde Müslümanlarla gayri müslimler arasında nisbî temsili kabul etmiştir. Bu sebeple çoğunluğu oluşturan müslümanların haklarına tecavüzden başka bir şey olmayan eşit temsili asla kabul edemez. Sadece her zamanki anlaşma yanlısı tavrının göstergesi olarak yapılacak ilk nüfus sayımına kadar Van ve Bitlis vilâyetlerinde eşit temsili kabul etmiştir.

İkinci nokta: Gayri müslim cemaatlere vergi koyma hakkı tanımak mümkün değildir. Çünkü bu hak egemen olan güce aittir. Ancak bu cemaatler yine eskisi gibi okulları yararına yardım toplayabilirler.

Üçüncü nokta : Osmanlı hükümeti Hamidiye Alayları'nı kaldıramaz. Çünkü bunlar vatanın savunması için büyük bir güç oluşturmaktadırlar. Zaten bu iş askerî bir konu olduğu için umumî müfettişin yetkilerinin dışında kalmaktadır.

Yukarıda belirtilen bilgi ve düşünceler Osmanlı sefirlerine bildirilerek bu konuda Dışişleri bakanları nezdinde girişimde bulunmaları kendilerine tavsiye edilmiştir. (*Prens Said Halim Paşa'nın 14 Ocak 1914 tarih ve 41217/7 numaralı yazısı. Ek 153*).

Hariciye Nezareti'nin bu telgrafına sefirlerimizin verdikleri cevaplar aşağıda özetlenmiştir:

İngiltere Dışişleri müsteşarı Rusya'nın bu isteklerini ilk kez sefirimizden duyduğunu, bu isteklerin haklı olmadığını ve Rusya artık bu konuda ısrar etmezse ıslahat meselesinin çözümleneceğini Tevfik Paşa'ya söylemiştir. (*Tevfik Paşa'nın 16 Ocak 1914 tarih ve 24 numaralı telgrafi. Ek 154*).

Rifat Paşa Dışişleri bakanı bulunmadığı için siyasî işler müdürüne tebliğde bulunduğunu bildirmektedir. (*Rifat Paşa'nın 17 Ocak 1914 tarih ve 29 numaralı telgrafi. Ek 155*).

Marki San Culyano itirazlarımızı haklı bulduğunu, Petersburg ve Berlin kabinelerine bu konuda tavsiyelerde bulunacağını Nabi Bey'e söylemiştir. (*Nabi Bey'in 17 Ocak 1914 tarih ve 42 numaralı telgrafi. Ek 156*).

Hilmi Paşa da Baron Makyo'nun bizi haklı gördüğünü ve destek sözü verdiğini bildirmektedir. (*Hilmi Paşa'nın 17 Ocak 1914, tarih ve 39996/23 numaralı yazısı. Ek 157*).

Petersburg Maslahatgüzarımız Münif Bey Mösyö Sazanof'un birinci ve üçüncü maddeler hakkındaki düşüncesinde ısrarcı olduğunu belirterek ikinci madde için bir hal çaresi bulunacağı tarzındaki ifadesini nezarete bildirmiştir.

Yapılan görüşme sırasında Mösyö Sazanof altı vilâyetin tamamı için eşit temsili kabul etmemizi tavsiye etmiş, Hamidiye Alayları'nın kaldırılması konusunda Rusya hükümetinin kesinlikle ısrarcı olduğunu maslahatgüzarımıza söylemiştir. (*Münif Bey'in 18 Ocak 1914 tarih ve 25 numaralı telgrafi. Ek 158*).

Bu sırada Hariciye Nezareti altı devlet nezdinde bulunan Osmanlı sefirlerine bir telgraf göndererek okullar ve Hamidiye Alayları konusunun memnuniyet verici bir şekilde çözümlendiğini, sadece meclis-i umumîlerde nisbî temsil sorununun hâlâ sürüncemede kaldığını, bu konuda Osmanlı hükümetinin görüşünde kesinlikle ısrarcı olduğunu bildirmiştir. (*Prens Said Halim Paşa'nın 18 Ocak 1914 tarih ve 41328/10 numaralı telgrafi. Ek 159*).

Bu telgraf üzerine Petersburg maslahatgüzarımız Rusya Dışişleri bakanıyla görüşmüştür. Mösyö Sazanof Ermeni sorunuyla ilgili tüm görüşmeler İstanbul'da yapıldığından Petersburg'da da görüşülmesine gerek olmadığını maslahatgüzarımıza söylemiştir. Ayrıca temsil meselesine de bir çözüm şekli bulmak gereğinden bahsetmiş, Erzurum vilâyetinde zengin, bilgi sahibi ve ticaretle uğraşan Ermeniler yaşadıklarından kendilerini memnun etmek için bu vilâyette eşit temsilin kabul edilmesi konusunda ısrarcı olmuştur. Dışişleri bakanı ayrıca, Rusya devletinin istila düşüncesi olduğunu ileri sürerek İstanbul'da bazı devletler tarafından Rus hükümeti aleyhine entrikalar çevrildiğini, oysa Rusya'nın böyle bir düşünce beslemediğini Münif Bey'e söylemiştir. (*Münif Bey'in 25 Ocak 1914 tarih 33 numaralı telgrafi. Ek 160*).

Rifat Paşa 27 Ocak 1914 tarih ve 49 numaralı telgrafında (*Ek 161*) Bogos Nubar Paşa'nın ıslahatın şu anki şekliyle kabul edilebileceği hakkında İstanbul Ermeni patriğine bir telgraf gönderdiğini edindiği istihbarata dayanarak arz etmektedir.

Burada Hariciye Nezareti'nin önemli bir telgrafi bulunmaktadır. Bu telgrafta doğu vilâyetleri sorununa ilişkin devletlerle yapılmakta olan görüşmelerin tam bir anlaşmayla sonuçlandığı³⁵, bundan dolayı umumî müfettişlerin hemen atanacağı

³⁵164. sayfadaki nota bakınız. [bkz. dipnot no: 23]

sefirlerimize bildirilmiştir. (*Prens Said Halim Paşa'nın 8 Şubat 1914 tarih ve 42271/32 numaralı telgrafı. Ek 162*).

Nubar Paşa ıslahat konusunun güzel bir şekilde sonuçlanmış olması dolayısıyla Osmanlı hükümetine tebriklerini arzetmesini Rifat Paşa'dan rica ederek cidden minnettar olan Ermeni milletinin bir düzen unsuru ve tam bir refah faktörü olmaya gönül bağlayacağından emin olduğunu söylemiştir. (*Rifat Paşa'nın 10 Şubat 1914 tarih ve 75 numaralı telgrafı. Ek 163*).

Nubar Paşa bu sebeple Sadrazam ve Hariciye Nazırı Prens Said Halim Paşa'ya doğrudan bir mektupla tebriklerini arzetmiş, hürmet ve şükranlarını sunmuştur. (*Nubar Paşa'nın 10 Şubat 1914 tarihli mektubu. Ek 164*).

Said Halim Paşa'nın teşekkür içerikli cevap mektubunda Nubar Paşa'ya Türkiye'de bir bakanlık teklifinde bulunması da dikkat çekicidir. (*Prens Said Halim Paşa'nın 17 Şubat 1914 tarihli mektubu. Ek 165*).

Nubar Paşa bu hoş teklifi Türkiye'nin işlerine vakıf olmadığı ve Türkçeyi tam anlamıyla bilmediği gerekçesiyle kabul etmemiş, kendisine duyulan güven ve iltifattan dolayı teşekkürlerini bildirmiştir. (*Nubar Paşa'nın 25 Şubat 1914 tarihli mektubu. Ek 166*).

O dönemde Petersburg büyükelçiliğine vekaleten atanan ve görev yerine giden Fahreddin Beyefendi'den gelen 7 Mart 1914 tarih ve 134 numaralı telgrafta Rusya hükümetinin doğu vilâyetleri müfettişlerinin kendisine sadık kişilerden seçilmesi konusunda ısrar ettiği, Almanya devletinin de Rusya'nın bu ısrarını etkisiz bırakmak üzere müfettişlerin küçük Avrupa devletlerinin tebealarından ve büyük devletlerin İstanbul sefirleri tarafından ortaklaşa seçilmeleri için girişimde bulunduğu -bu büyük elçinin ifadesine dayanılarak- Hariciye Nezareti'ne bildirilmektedir. (*Fahreddin Bey'in 7 Mart 1914 tarih ve 134 numaralı telgrafı. Ek 167*).

Güçlü bir olasılıkla Fahreddin Bey'in bu telgrafı üzerine Hariciye Nezareti Viyana, Paris, Londra ve Berlin sefirlerimize 8 Mart 1914 tarihinde birer telgraf göndererek Almanya Devleti'nin umumî müfettişlerin -Osmanlı hükümetinin onayına sunulmak üzere- Avrupa'nın küçük devletleri tebeasından seçilmelerini ve bu görevin İstanbul'daki büyük devletlerin sefirlerine verilmesini bu devletlere teklif ettiğini bildirerek bizce de desteklenen bu düşüncenin kabul edilmesi için gayret

göstermelerini sefirlerimize tavsiye etmiştir. (*Prens Said Halim Paşa'nın 8 Mart 1914 tarih ve 60 numaralı telgrafi. Ek 168*).

Hüseyin Hilmi Paşa, Almanya'nın Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanlığı'na bu konuda henüz açık bir teklifte bulunmadığını, böyle bir düşüncenin İstanbul Alman sefirinden çıktığı tarzında Viyana Alman maslahatgüzarının Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanlığı'na açıklamalarda bulunduğunu bildirmiş, Viyana da bu düşünceye tamamen katıldığından bu sorunun çözümünü kolaylaştırmak için bize her türlü yardımda bulunulacağını, bu konunun Marki Pallaviçini'ye telgrafla iletileceğini belirtmiştir. (*Hüseyin Hilmi Paşa'nın 10 Mart 1914 tarih ve 97 numaralı telgrafi. Ek 169*).

Tevfik Paşa İngiltere hükümetinin Almanya tarafından yapılacak bu teklifi kabule eğilimli olduğunu cevap olarak Hariciye Nezareti'ne bildirmiştir. (*Tevfik Paşa'nın 10 Mart 1914 tarih ve 139 numaralı telgrafi. Ek 170*).

Mahmud Muhtar Paşa Alman Dışişleri bakanıyla görüştüğünü, kendisinin müfettiş adaylarının İstanbul'daki büyük devletlerin sefirleri tarafından seçilerek Osmanlı hükümetine arzedilmesi düşüncesini ilk önce İtalya hükümetinin öne sürdüğünü söyleyerek Almanya'nın da bu fikre tamamen katıldığını belirttiğini 11 Mart sene 1914 tarihli telgrafiyle nezarete arzetmiştir. (*Mahmud Muhtar Paşa'nın 11 Mart 1914 tarih ve 106 numaralı telgrafi. Ek 171*).

Fransa Dışişleri Bakanı Mösyö Dumerg³⁶ telkinlerimizi uygulanabilir görmekle birlikte bu konuda kesin bir cevap verebilmek için her şeyden önce Rusya ile İngiltere'nin düşüncelerini sormak istediğini Rifat Paşa'ya söylemiştir. (*Rifat Paşa'nın 11 Mart 1914 tarih ve 128 numaralı telgrafi. Ek 172*).

Petersburg Büyükelçi Vekili Fahreddin Beyefendi 21 Mart 1914 tarih ve 170 numaralı telgrafında Mösyö Sazanof'la yaptığı görüşmeyi anlatmaktadır. Görüşme sırasında Sazanof'un sözü müfettişler konusuna getirdiğini, Rusya'nın Flemenk ve Belçika hükümetlerine resmen başvurarak müfettişliğe adaylar göstermelerini istediğini, imparatorluk hükümetinin bu konuda hiçbir gizli düşüncesi olmadığını, bunun Lahey ve Brüksel Osmanlı sefirleri aracılığıyla araştırılabileceğini, ikisi

³⁶ Doumergue

Flemenk ikisi Belçikalı olmak üzere dört adayın Bâbiâlf'ye teklif edileceğini kendisine söylediğini bildirmektedir. (*Fahreddin Bey'in 21 Mart 1914 tarih ve 170 numaralı telgrafi. Ek 173*).

Bu sırada doğu vilâyetleri müfettişliklerinde görevlendirilmek üzere büyük devletlerin sefirleri tarafından bazı adaylar gösterilmiş olmalıdır. Çünkü Brüksel, Stockholm ve Lahey sefirlerimize Hariciye Nezareti'nden birer telgraf gönderilerek isimleri belirtilen beş kişinin durumlarının ciddi bir şekilde araştırılması için emir verilmiştir (*Ek 174*).

Bu beş kişinin isimleri aşağıda verilmiştir:

Brüksel	General dö Giz (Mirliva) (<i>General de Guise</i>)
	Kongo Müstemlekesi Valisi Mösyö Hanri
Lahey	Flemenk Harbiye Nezareti Müsteşarı Mösyö Dorman (<i>Mr. Daorman</i>)
	Vali Mösyö Vestenenk
Stockholm	Mösyö Hof Norveç idaresinde binbaşı

Bu kişiler hakkında sefirlerimizden olumsuz bilgi gelmemiştir.

Sadece Brüksel Osmanlı Sefareti, General dö Giz ve Kaymakam Hanri hakkında bilgi verdiği sırada: "Önerilen adaylar ne yazık ki tarafsızlık garantisine sahip değildirler. Her ne kadar bunlar açıkça aleyhimizde değilseler de Ruhban Partisi'ne üyedirler ve Nubar Paşa tarafından seçilmekle birlikte Rus sefaretiyle de sürekli ilişki içerisinde olduklarıdır. General özellikle Rusya taraftarıdır. Bizim isteğimiz dışında seçilen bu adayların ne dereceye kadar dürüst ve namuslu kişiler olduklarını şimdiden tahmin etmek mümkün değildir. Daha uygun başka kişilerin seçilmesi için Osmanlı sefaretinin gizli bir şekilde çalışmasının faydalı olacağı sırada işe müdahale ettirilmemesi üzüntü vericidir." demiştir. (*Seyfeddin Bey'in 10 Nisan 1914 tarih ve 41 numaralı telgrafi. Ek 175*).

Brüksel Sefareti'nden gelen 12 Nisan 1914 tarihli ve 42 numaralı ikinci bir telgrafta Nubar Paşa'nın müfettiş adaylarıyla bizzat görüşerek işine gelmeyenleri elediği, kendisi bulunmadığı zamanlarda da Rusya sefirinin müfettiş adaylarını Rus tebeasından bazı Ermeni rahipleriyle görüştüğü bildirilmiş, alınan gizli bilgilere göre Rusya sefirinin müfettişlerin -memuriyetleri kesinleşir kesinleşmez- Petersburg'a

gitmek zorunda oldukları iddiasında bulunduğu ileri sürülmüştür. (*Seyfeddin Bey'in 12 Nisan 1914, tarih ve 42 numaralı telgrafı. Ek 176*).

Sefaretlerimiz aracılığı ile alınan bilgiler üzerine veya bize göre bilinmeyen başka sebeplerden dolayı bu kişilerden Mösyö Vestenenk ile Mösyö Nikola Hof'un müfettişliğe atanması Osmanlı hükümetince uygun bulunmuş, Sadaret'ten Hariciye Nezaretine durum bu şekilde bildirilmiş, bu konuda Sadaret'ten Hariciye'ye gelen 16 Nisan 1914 tarih ve 320760/94 numaralı yazının sureti aşağıda verilmiştir: "Doğu vilâyetleri müfettişliklerinde görevlendirilmek üzere büyük devletlerin sefirleri tarafından gösterilen adaylar hakkında gerekli tahkikat yapılarak elde edilen sonucun bildirilmesi için nezaretiniz aracılığı ile daha önce yapılan tebligata cevap olarak Lahey ve Stockholm sefaretlerinden gelen iki telgraf Meclis-i Vükelâ'da görüşülmüştür. Lahey Sefareti'nin telgrafında belirtilen Mösyö Vestenenk ile Stockholm Sefareti'nden bildirilen Mösyö Nikola Hof'un bu sefaretler aracılığıyla çağrılmaları uygun görüldüğünden gerekli girişim ve tebliğlerin yerine getirilmesinin nezaretinize yazı ile bildirilmesine karar verilmiş olduğundan gereğinin yapılması" (*Ek 177*).

Sadaret'ten gelen bu emir üzerine Lahey ve Stockholm sefirlerimize telgrafla tebligat yapılmış, gerekli sözleşmeyi imzalamak üzere doğrudan doğruya ve en kısa bir sürede İstanbul'a gitmeleri gerektiğinin Mösyö Vestenenk ve Mösyö Hof'a iletilmesi kendilerine bırakılmıştır. (*Prens Said Halim Paşa'nın [1]4 Nisan 1914 tarih ve 17 ve 20 numaralı telgrafı. Ek 178*).

Yapılan çağrıya uyarak İstanbul'a gelen bu iki adayla Osmanlı hükümeti arasında gerekli sözleşmeler (*Ek 179*)³⁷ karşılıklı olarak imzalanmış ve durum nezaretin 26 Mayıs 1914 tarih ve 145 numaralı telgrafiyle sefaretlere bildirilmiştir. (*Prens Said Halim Paşa'nın 26 Mayıs 1914 tarih ve 47609/145 numaralı telgrafı. Ek 180*).

Bu telgrafa ek olarak gönderilen nezaretin 4 Haziran 1914 tarih ve 48111/155 numaralı yazısıyla da bu sözleşmenin sureti, umumî müfettişlerin yetki ve görevlerine dair —iki adayın da yardım ve katkılarıyla hazırlanan— yönetmelik³⁸ Osmanlı

³⁷Bu sözleşmenin bir sureti de sondaki belgelere eklenecektir.

³⁸Yönetmeliğin de unutulmaması gerekir.

sefirlerine gönderilmiştir (*Prens Said Halim Paşa'nın 4 Haziran 1914 tarih ve 48111/155 numaralı yazısı. Ek 181*).

Stockholm Sefiri Mustafa Şekib Beyefendi'nin 8 Nisan 1914 tarihli telgrafına göre (*Ek 182*) (Binbaşı Nikola Hof emekli General Hof'un oğludur. 1867 tarihinde doğmuştur. 1888 de piyade subayı ve 1895'de hukuk doktoru olmuştur. Norveç ordusunda 1910 yılından beri genel sekreterdir. Mekteb-i Harbiye'de hukuk öğretmenidir. Kristiyanya şehrinin siyasi olmayan klübünün başkanıdır. Politikaya karışmamıştır. Evli değildir.)

Mösyö Vestenenk hakkında ise Lahey Sefiri Aristarki Bey 10 Nisan 1914 tarih ve 31 numaralı telgrafında şu bilgileri vermektedir: “Her ne kadar az tanınmış ise de aleyhinde bir şey yoktur. Kendisi sömürgelerde görevli büyük memurlardan olup izinli olarak burada bulunmaktadır” (*Ek 183*).

Görülebilir belgeler burada sona erdiğinden adı geçen iki şahsın İstanbul'a ne zaman geldikleri, burada buldukları sürece ne yaptıkları, görev yerlerine niçin gitmedikleri vs. hakkında hiç bir bilgiye ulaşılamamıştır. Avrupa'da Birinci Dünya Savaşı'nın patlaması ve bu savaşa ülkemizin de katılması ıslahat konusunu durdurmuş olduğundan umumî müfettişler her halde ülkelerine geri dönmüşlerdir.

Gördüğümüz resmî belgelerin incelenmesinden de anlaşılacağı gibi üç dönemin ilkinde bize karşı en fazla titizlenen ve ısrarcı olan İngiliz hükümetidir. Bu kötü görev tüm şiddetiyle ikinci dönemde de İngiltere devletinde kalmış, üçüncü dönemde ise tamamen Rusya devletine verilmiştir. Fransa hükümeti ise İngiliz ve Rus hükümetlerine bütün varlığıyla çalışıp gayret göstererek yardım etmek konusunda asla kusur etmemiştir. Zaman zaman Fransız devlet adamlarının riyakâr bir şekilde söyledikleri Fransa Cumhuriyeti'nin bize karşı iyi niyetli arabuluculuk görevini üstleneceği sözleri hep boş cümlelerden ibaret olmuştur. Fransa yeri geldikçe milliyetçiliği savunmaktan geri durmamış, genellikle bütün İstanbul Fransız sefirleri Ermeni meselesinde bizim yararımıza dostça hareketlerden uzak kalmışlar, özellikle en gergin dönemde İstanbul'da bulunan Mösyö Kanbon zaman zaman coşkuyla zararımıza çalışmakta kusur etmemiştir. Özetle diyebiliriz ki tarihî ve siyasî sebepler, bugün kendileriyle savaş halinde bulunduğumuz her üç devletin bazen müttefikleriyle bir noktada toplanmasını sağlamış, bazen de çıkarları uğruna birbirlerinden uzaklaşsalar da yine bizim zararımıza olan konularda birleşen çizgilerinden doğan

tarihî ve siyasî sebeplerin doğal zorlamasıyla Ermeni meselesinde daima aleyhimize çalışmışlar ve başımıza pek çok dert açmışlardır.

Almanya, Avusturya–Macaristan ve İtalya'ya gelince; bu devletler Ermeni meselesinde sıkı bir politika izlememişlerse de İngiltere, Fransa ve Rusya'nın politikasına cidden karşı çıkacak hiç bir şey yapmamışlar, çoğu zaman aleyhimize bu üç devletin kötü niyetli siyasetlerine yatkınlık göstermişlerdir.

Amerika hükümeti bile zaman zaman titizlik etmekten geri kalmamıştır.

Ele geçen belgelerin eksikliği dolayısıyla Ermeni meselesinin geçirdiği siyasî safhalara ait daha iyi bir şey yazmak mümkün olmadığı için bu kadarıyla yetinilmesi zorunlu olmuştur.

Bu konuda emir ve ferman padişahımdır.

Bâbiâli, 9 Temmuz 1916
Tiflis Başşehbenderi
Münir Süreyya

İNDEKS

A

Abdullah Paşa, General, Padişahın
yaverlerinden, Sason olaylarını tahkik
komisyonu reisi 25

Abdülhamid II, Sultan 56

Aberdeen, İskoçya (Metinde İrlanda'nın bir
şehri olarak yazılmış) 42

Abidin Paşa, Hariciye Nazırı 9

Adana 72

Adliye 35, 36, 74, 86

— Nezareti 26

— mahkemeleri 86

Adolf Hofman (Pasteur Adolf Hofman),
İsviçre komitesi delegeşi 82

Afrika 82

Agopyan, Londra Ermeni Vatanperverler
Komitesi Kurucusu ve Başkanı 18

Ahmed Muhtar Paşa 17, 76

Alber dö Mun (Albert de Moun), Fransız
siyasetçi 6

Âli Paşa, Hariciye Nazırı 45

Alman 80

— halkı 78

Almanya 6, 17, 18, 47, 52, 69, 82, 83, 88, 90,
91, 93, 95, 98, 99, 103

— başbakanı 91

— Dışişleri bakanı 79

— Hariciye müsteşarı 93

— hükümeti 93

— sefiri 83

altı teftiş dairesi 89

altı vilâyet (vilâyât-ı sitte) 55

— ıslahatı 57, 79

Amerika 6, 23, 55

— hükümeti 24, 103

Anadolu 20, 21, 36, 52, 53, 58, 74, 76, 82, 86,
88, 91

— Ermenileri 18

— vilâyetleri 11, 89

Anatol Frans (Anatole France), Fransız yazar
6, 72

Anglo-Armenian Komitesi (İngiliz-Ermeni
Derneği) 41, 42

Antopulo Paşa, Kostaki, Londra Sefiri 63, 64,
66, 67

Arap İzzet Bey (İzzet Holo) 56, 59

Aristarki Bey, Lahey Sefiri 102

Ârifî Paşa, Hariciye Nazırı 14, 15, 16

Asım Paşa, Hariciye Nazırı 13, 14

askeriye 75

Asya 17, 22

aşiretler 75

Aşmed Bartlet (Ashmead Bartlett), İngiliz
Parlamentar 15, 43

Avam Kamarası 14, 15, 22, 30, 80

Avrupa 8, 10, 22, 23, 24, 27, 38, 39, 41, 45,
46, 47, 50, 55, 56, 60, 62, 65, 67, 69, 70,
71, 72, 80, 81, 82, 83, 91, 95, 99, 102

— basını 18, 24, 74

— birliği 63

— devletleri 46, 72, 73, 98

— hükümetleri 71

— sefirleri 72

— umumî harbi 69

Avusturya 17, 18, 47, 55, 64

Avusturya-Macaristan 6, 18, 52, 69, 92, 99,
103

Ayastefanos Antlaşması 7

Azi Fransez Cemiyeti (Asya Fransız Komitesi)
95

B

Bâbiâlî 7, 8, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 19, 24, 27, 29, 35, 36, 37, 38, 39, 47, 49, 52, 53, 67, 70, 73, 78, 79, 83, 85, 87, 88, 92, 100, 103

Bağdat 86

Bakster (Baxter), Lord, İngiliz Avam Kamarası üyesi 13

Bakston (Buxton), Asya Fransız komitesine katılan İngiliz delege 95

Balkan/lar 15

- anlaşmazlığı 83
- hükümetleri 88
- Komitesi 80
- Savaşı 5, 76, 81

Batum limanı 15

bedevî aşiretler 81

Bekçilik 75

Belçika 100

Berar, Viktor, Fransız yazar 82

Berhtold (Leopold Graf von Berchtold), Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı 87, 88, 91, 92

Berlin 7, 16, 54, 64, 72, 83, 99

- Antlaşması 7, 8, 9, 12, 13, 15, 16, 18, 22, 23, 29, 42, 45, 53, 55, 73, 78, 80
- kabinesi 17, 97
- Kongresi 7, 29, 73

Beyrut 86

Bikonsfild (Beaconsfield), Lord, İngiltere başbakanı 31

Birinci Dünya Savaşı 102

Bismark (Otto Prinz von Bismarc-Schönhausen), Prens, Alman Başbakanı 17

Bitlis 11, 24, 31, 52, 55, 69, 74, 88, 96

Bogos Nubar Paşa, Mısır Ermenilerinden, Avrupa'da Ermeni çıkarlarını savunan 77, 78, 79, 80, 82, 95, 98, 100, 101

Bradford şehri 41

Brays (James Bryce), İngiliz Ermeni Derneği Başkanı, Parlamenter 15, 19, 34, 42

Brüksel 72, 100

- Osmanlı Sefareti 100, 101
- Osmanlı sefirleri 100

Budapeşte 72

Bulgar Prenslığı 70

Bulgaristan 70

Bulgarlar 70

Buman Paşa (General Baumann) Osmanlı jandarmasının komutanı, Fransız general 86

C

Cebel-i Lübnan 13

Celaleddin Bey, Adliye Nezareti memurlarından, Sason olaylarını tahkik komisyonu üyesi 26

Cemal Bey, Bağdad valisi 74

Cenevre 72

Cevad Paşa, Müşir, Sadrazam 32, 39

Ceymis Ferguson (James Ferguson), Sir, İngiltere Dışişleri Müsteşarı 18, 21, 22

Chester 44, 45

Ç

Çar 56

Çerkes 7

D

Delkasse (Delcassé), Fransa Dışişleri Bakanı 73

Diyarbakır 11, 31, 52, 88

- valisi 57

Doğu Anadolu 9, 77, 82, 86, 95

- halkı 7, 37, 42, 44, 47, 55, 71, 81
- vilâyetleri 11

Doğu Hristiyanları 70

Doğu vilâyetleri 14, 74, 75, 78, 80, 83, 85, 86, 87, 90, 95, 100

- müfettişlikleri 101

- ıslahatı 89, 91
- müfettişleri 98
- Dorman (Mr. Doorman), Flemenk Harbiye Nezareti Müsteşarı 100
- dö Giz (de Guise), Belçikalı General 100
- Dö Kalis (De Calice), Avusturya-Macaristan Sefiri 12
- dö Kursel (de Courcel), Baron, Fransa'nın Londra Sefiri 29, 30, 34, 35, 36, 61
- Dönis Koşan (Denis Cochin), Fransız Parlamenter 6
- Dufferin, Lord, İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi 14, 15, 17, 18
- Dumerg (Gaston Doumergue), Fransa Dışişleri Bakanı 100

- E**
- Edhem Paşa, Halep Askerî Kumandanı 59
- Edmond Kommerel (Edmund Commerell), İngiliz Amiral 31
- Edvard Dise (Edward Dicey), İngiliz yazar 43
- elçilik tercümanları 50
- Enis Paşa, Diyarbakır Valisi 56
- Ermeni/ler 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 26, 28, 30, 40, 41, 42, 45, 47, 50, 55, 61, 69, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 90, 94, 95, 97, 98
 - cemaati 77
 - dostları 72
 - hareketi 55
 - haydutları 25
 - hükümeti 71
 - ıslahat meselesi 83
 - işleri 7, 9, 19, 21, 22, 24, 28, 31, 41, 43, 44, 45, 46, 72, 73, 78, 79
 - kilisesi 21
 - komitesi 6, 71, 80
 - milletvekilleri 74
 - okulları 21, 75
 - patriği 56, 57
 - piskoposu 21
 - propagandası 6, 23, 24
 - rahipleri 101
 - sorunu 7, 8, 9, 18, 19, 22, 23, 34, 43, 45, 68, 69, 71, 72, 73, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 93, 94, 97, 103
 - tebeası 94
 - umumî meclisi 56
 - unsuru 77
 - vali 75
- Ermenice 88
- Ermenistan 13, 23, 29, 42, 45, 55, 91, 94
- Erzurum 11, 12, 21, 25, 52, 74, 88, 97
 - konsolosları 25, 26
 - olayı 21
- Esad Paşa, Paris Sefiri 16, 17
- eşkiya takibi 75
- Evkaf nazırı 76

- F**
- F. Hatçfeld (V. Hatzfeld), Almanya'nın İstanbul Sefiri 12, 17
- Fahredden Bey, Petersburg Büyükelçi vekili 98, 99, 100
- fevkalâde komiser 14
- Fiç Moris (Fitz Maurice), İngiltere Dışişleri Müsteşarı 15
- Filip Kürri (Philip Currie), İstanbul İngiltere Sefiri 25, 33, 34, 35, 39, 46, 57, 69
- Flemenk 100
- Fransa 5, 6, 9, 17, 25, 26, 29, 31, 34, 39, 40, 42, 45, 47, 49, 55, 56, 61, 67, 68, 72, 73, 79, 90, 103
 - Cumhuriyeti 23, 35, 103
 - Dışişleri bakanı 25, 27, 54, 55, 57, 59, 61, 65, 93
 - Dışişleri Bakanlığı 67
 - Elçiliği 52

- gazeteleri 24
- hükümeti 35, 53, 60, 85, 91, 103
- Millet Meclisi 55, 56, 73
- sefirleri 25, 26, 30, 39, 56, 57, 58
- 'nın İstanbul sefirleri 30

Fransız 49, 80, 95

- devlet adamları 103
- konsoloslari 25, 26, 36
- müdahalesi 25
- Sefarethanesi 32
- -Rus politikası 63

Fransızca 89

Fuad Paşa, Hariciye Nazırı 45

G

Gabriel Noradunkyan Efendi, Hariciye Nazırı 76

Galip Bey, Berlin Sefiri 66

gayri müslim 50, 95, 96

- ahali 33, 88
- cemaatler 11, 95, 96
- memurlar 88

Giers (Michel de Giers), İstanbul Rus Büyükelçisi 95

Girit 59

- sorunu 69, 71

Gladston (Gladstone, William), İngiltere eski Başbakanı 6, 15, 19, 22, 44, 45

- kabinesi 18, 24

Globe 43

Goşen (Goschen), İstanbul İngiltere Sefiri 12

Granvil (Granville, Earl), Lord, İngiltere Hariciye Nazırı 12, 14, 15, 16

gümrük vergileri 11

Güney Kafkasya 71

H

hafif süvari alayları 75

Halil Rifat Paşa, Sadrazam 52

Hamidiye Alayları 27, 55, 88, 96, 97

Hanotu (Hanotaux), Fransa Dışişleri Bakanı 24, 27, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 47, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 63, 67, 69

hapishaneler 50, 51

Hariciye Nezareti 5, 13, 14, 16, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 47, 51, 52, 54, 58, 60, 64, 66, 73, 74, 75, 76, 78, 83, 84, 85, 87, 88, 90, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101

Hazîne-i Evrâk 6

Hıristiyan/lar 6, 7, 14, 20, 21, 27, 28, 38, 42, 44, 45, 49, 50, 53, 54, 67, 72

- ahali 12, 13, 27

- halk 59

- hükümetleri 70

- memurlar 49, 51

- müsteşarlar 26

- subay 50, 51

Hicaz vilâyeti 53

Hilmi Paşa bkz. Hüseyin Hilmi Paşa

Hof (Nikola Hoff), Norveçli Subay, Doğu Anadolu'da genel müfettiş 100, 101, 102

Hüseyin Hilmi Paşa, Viyana Sefiri 78, 87, 88, 91, 93, 97, 99

Hüsnü Paşa, Petersburg Sefiri 30, 31, 38, 54, 58, 62, 63

I

Irak 82

ıslahat 14, 15, 18, 38, 40, 49, 52, 61, 65, 66, 74, 77, 80, 81, 82, 85, 89, 91, 93

- fermanları 7

- kararları 10

- lâyihası 9, 30, 31, 32, 35, 36, 39, 41, 43, 52, 80

- proje/leri 84, 87, 88

- tedbirleri 62

- -ı Maliye Komisyonu 86

— uygulanması 91
İslav denizi 22

İ

ihtilâl komiteleri 58
ikili ittifak 92
İngiliz/ler 21, 43, 45, 49, 80, 103
— delegeleri 82
— devlet adamları 68
— Ermeni dostları 61
— hükümeti 45, 103
— kamuoyu 46, 48
— konsolosları 26
— siyasetçileri 41
İngiltere 5, 6, 8, 9, 13, 15, 17, 18, 19, 20, 26, 29, 31, 33, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 53, 55, 64, 68, 71, 74, 75, 78, 82, 88, 90, 93, 94, 95, 100, 103
— Avam Kamarası 18, 21
— Dışişleri bakanı 54, 57, 80, 92
— Dışişleri Bakanlığı 19, 53
— gazeteleri 24, 43
— hükümeti 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 25, 28, 29, 30, 34, 39, 41, 42, 43, 45, 53, 80, 90, 99
— Parlamentosu 45
— Sefareti 8, 9
— sefaretleri 31
— sefiri 13, 14, 25, 26, 30, 57
İran 30, 55
İrlanda 42, 95
İslam dini 6
İstanbul 8, 9, 15, 27, 49, 54, 55, 57, 59, 60, 62, 65, 88, 91, 93, 94, 97, 99, 102, 103
— Alman sefiri 99
— Ermeni olayı 32, 51

— Ermeni patriği 94, 98
— Ermeni Patrikhânesi 79
— Fransız sefirleri 103
— hükümeti 66, 67
— İngiltere Sefareti 8
— İngiltere sefiri 15
— olayları 55
— Rusya Sefareti 80
— sefirleri 54, 55
— 'daki yabancı sefirler 87

istinaf mahkemeleri 86

İsviçre 80, 95

İtalya 6, 47, 72, 88, 95, 103

— Dışişleri Bakanı 79, 92
— Dışişleri müsteşarı 89
— hükümeti 22, 69, 99
— Parlamentosu 22
— sefiri 52, 90

İzzet Bey, Bkz. Arap İzzet Bey

J

jandarma 10, 49, 51, 75, 82, 86, 88, 92

— bölükleri 8
— kuvveti 8
— teftiş heyeti 86
— teşkilâtı 8, 81
— teşkili 26, 54
— nın takviyesi 75

Jores (Edward Jores), Fransız Politikacı 72

K

Kafkasya 87, 94

Kalnuki (Kalnocky), Kont, Avusturya
Başbakan Vekili, Hariciye Nazırı 17

Kâmil Paşa, Sadrazam 32, 51, 76

Kanbon (Paul Cambon), İstanbul Fransa Sefiri
23, 24, 25, 26, 27, 29, 31, 33, 35, 36, 37,
49, 50, 53, 56, 57, 59, 61, 69, 103

Karadağ prensi 22

Karnarvan (Carnarvon), Lord, İngiliz
Parlamentar 20

katogikos 78

Katoliklik 6

Kavaletto, İtalyan Mebus 22

Kayseri 23

Kazimir Periye (Casimir Perier), Fransa
Başbakanı ve Dışişleri Bakanı 23

Kıbrıs Mukavelenâmesi 22, 42, 55

kır bekçileri 50, 51

Kırım Savaşı 7, 20

Kırımyan, Eski Ermeni patriği 7

kilise 75

Kimberle (Kimberley), Lord, İngiltere Dışişleri
Bakanı 30, 33, 34, 40, 44

Klemanso (Clemenceau, Georges), Fransız
politikacı 6

Kokovtsef, Rusya Başbakanı 93

komiteler 80, 81

Korfu 16

köy bekçilerinin teşkili 58

Kraliçe (İngiltere) 28, 45

Kraliyet hükümeti 15, 28

Kuzey Amerika 49

L

L. Korti (L. Corti), İtalya Sefiri 12

Lahey 100, 101

— Sefareti 101

Lakruva (Lacroix), Asya Fransız Komitesi
Başkanı Fransız General 95

Layard (Sir Henry Layard), İstanbul İngiltere
Sefiri 8

lâyiha 81, 88

Leopold Favr (Léopold Favre), İsviçre
komitesi delegeşi 82

Lepsiyus (J. Lepsius), Asya Fransız komitesine
katılan Alman delege 82, 95

Lobanof, Prens, Rusya Hariciye Nazırı 30, 31,
40

Londra 14, 19, 22, 24, 31, 37, 51, 54, 76, 94,
99

— Ermeni Komitesi 19

— Sefareti 13, 83

— sefiri 28, 76, 80

— sefirler konferansı 78, 83

Lordlar Kamarası 19, 28, 63, 64, 66

M

Maarif 35, 36

Mâbeyn-i Hümâyûn 9, 24, 26, 32, 36, 39, 59

Macaristan 95

mahallî mahkemeler 81

mahallî polis 81

mahallî zabıta 10, 49, 50

Mahmud Muhtar Paşa, Berlin Sefiri 79, 83, 93,
99

Mahmud Nedim Bey, Viyana Sefiri 66

Mahmud Şevket Paşa, Sadrazam 83, 84, 85, 86

— kabinesi 84, 86

Makedonya 80, 85

— sorunu 71

Makyo, Baron 92, 97

Maliye Nezareti 86

maliye 9

— komisyonu 82

Mamuretülaziz 31, 52, 74, 88

Manastır vilâyeti 50

Mandelstam (Andre), İstanbul Büyükelçiliği
Baştercümanı, yazar

— lâyihası 90

Marki di Rodini, İtalya Başbakanı 22

- Marki Garoni, İstanbul İtalya Sefiri 90
- Marki Pallaviçini, İstanbul Avusturya-Macaristan Büyükelçisi 99
- Marki San Culyano (Marguis di San Giuliano), İtalya Dışişleri Bakanı 79, 97
- Mayevski, Rus Generali 69, 70
- Mazhar Bey, Miralay, Rahip Salvator'un öldürülmesinde dahil olduğu iddia edilen 59
- Mecid Efendi, Dahiliye Nezareti memurlarından, Sason olaylarını tahkik komisyonu azası 25
- Meclis-i Hâss-ı Vükelâ 8, 51, 62, 74, 101
- Mençistr Gvardiyan (Manchester Guardian)* 18
- Merzifon 23
- Meşrutiyet 75
- Mısır 17
- Milan 72
- Milyokof (Milliukof), Asya Fransız komitesine katılan Rus parlamenter 95
- Mondela (Mundella), İngiltere Ticaret Nazırı 18
- Morle (J.Morley), İngiliz Parlamenter 32, 42
- Moskova 22
- Muravyef, Kont, Rusya Dışişleri Bakanı 62, 63, 67, 68, 69
- Mustafa Şekib Beyefendi, Stockholm Sefiri 102
- Muş 27, 55
— Tahkikat Komisyonu 27, 49
- Muzurus Bey (Musurus, Stephanos), Roma Sefiri 17
- Muzurus Paşa (Musurus Kostaki), Londra Osmanlı Sefiri 13, 14, 15, 16
- müfettişler 9
- Münif Bey, Petersburg Maslahatgüzarı 97
- Münir Bey Bkz. Salih Münir Bey
- Münir Süreyya, Tiflis Başşehbenderi 103
- Müslim 57
- Müslüman/lar 11, 15, 21, 24, 33, 47, 49, 50, 51, 57, 66, 78, 81, 88, 95, 96
- N**
- Nabi Bey, Roma Sefiri 79, 83, 87, 89, 90, 92, 97
- nahiye 10
— müdürleri 50, 51, 75
- Nazım Paşa, Bağdat Valisi 74
- Nelidof, İstanbul Rusya Sefiri 17, 39, 40, 58, 60, 62, 68, 69
- Nerses Varjabedian, İstanbul Ermeni Patriği 7
- New-Castle-on-Tyne şehri 42
- Nikola Hoff, Bkz. Hof
- Nikola, Grandük, Rusya Başkumandanı 7
- Nizami Paşa, Bkz. Osman Nizami Paşa
- Nizamiye Mahkemeleri 10
- Northampton 41
- Novikof (Novicow), Rusya Sefiri 12
- Nubar Paşa, Bkz. Bogos Nubar Paşa
- nüfus sayımı 11
- O**
- O. Konnor (O'Connor), Asya Fransız komitesine katılan İngiliz parlamenter 95
- Observer* 43
- Ormanyan, Eski İstanbul Ermeni Patriği 78
- Osman Nizami Paşa, Berlin Sefiri 78, 79
- Osmanlı/lar 20, 21, 28, 33, 42, 46, 47, 51, 55, 56, 60, 63, 73, 74, 80, 86, 88, 89, 91
— askerleri 28, 81
— Asyası 8, 28, 45, 71
— Bankası 55
— Devleti 5, 6, 7, 8, 9, 12, 20, 21, 34, 40, 43, 45, 46, 47, 58, 63, 65, 70, 73, 80, 81, 84, 90, 95
— Ermenileri 74
— hükümeti 5, 9, 11, 12, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 35, 36, 38,

39, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 53, 54, 55, 58, 61, 62, 63, 64, 66, 68, 72, 74, 77, 79, 80, 81, 84, 85, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 102

- İmparatorluğu 59
- jandarması 86
- Londra Sefareti 19
- ordusu 50
- politikası 44
- sefareti 66, 74, 101
- sefirleri 32, 58, 79, 84, 85, 102
- tebeası 10, 13, 38, 41, 61, 81
- umumî karargâhı istihbarat şubesi 69
- vilâyetleri 16, 49, 83
- -Rus savaşı 9

Ö

Ömer Bey, Emniyet Sandığı Müdürü, Sason olaylarını tahkik komisyonu üyesi 25

P

Paris 16, 37, 51, 64, 67, 72, 82, 90, 95, 99

- Antlaşması 45
- gazeteleri 95
- Osmanlı sefiri 59
- Sefareti 73, 90
- sefiri 53, 54, 83

Patrikhâne 80

Petersburg 16, 25, 37, 38, 39, 51, 58, 97, 98, 101

- maslahatgüzarı 97
- sefiri 54, 79

piskopos heyeti 76

Pişon (Stephan Pichon), Fransa Dışişleri Bakanı 84, 85, 90

Prejevalski (Prjewalski), Sason olaylarını tahkik komisyonunda görevli Rus delege 26

Presanse, Fransız politikacı 72

Protestan

— papasları 6

— rahipleri 30

R

Reç 78

Reşid Bey, Roma Sefiri 66

Rifat Paşa, Paris Sefiri 77, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 98, 100

Rober dö Ke (Robert de Caise), Fransız komitesi delegeşi 82

Roma 16, 54, 64

Rone Kapared (René Caparède), İsviçre komitesi delegeşi 82

Royter (Reuter) Ajansı 15

Rozbery, Lord, İngiltere Başbakanı ve Dışişleri Bakanı 27, 28, 40, 41, 42, 43

Ruhban Partisi 100

Rum ahali 87

Rumeli 75, 81

— efradı 86

Rus/lar 70, 71, 79, 83

— bakanları 69

— genarali 72

— ordusu 7

— sefareti 100

— siyaseti 62, 70

— tebeası 101

Ruskoviye Slovev 91

Rusya 5, 6, 7, 9, 15, 22, 26, 30, 31, 34, 39, 40, 42, 45, 47, 49, 54, 55, 58, 63, 64, 67, 68, 70, 71, 72, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 87, 90, 91, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 103

— Dışişleri bakanı 38, 67, 84, 97

— gazeteleri 24

— hükümeti 39, 54, 59, 60, 62, 69, 79, 83, 91, 93, 97, 98, 103

— imparatoru 22, 62

— konsolosları 25

— maslahatgüzarı 25

— sefiri 26, 29, 30, 60, 69, 101
Rüstem Paşa, Londra Sefiri 27, 28, 29, 30, 31,
33, 34, 35, 36, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 46,
47, 48, 49, 63

S

Sadaret 19, 53, 74, 77, 101
Sadullah Paşa, Viyana Sefiri 17, 18
Said Halim Paşa, Prens, Sadrazam ve Hariciye
Nazırı 83, 84, 85, 87, 88, 89, 92, 96, 97, 98,
99, 102
— kabinesi 84, 85
Said Paşa, Küçük, Sadrazam 17, 32, 34, 39,
46, 76
— Hâtıratı 24, 39, 46, 50
— kabinesi 34, 76
Said Paşa, Hariciye Nazırı, Berlin Sefiri 17,
19, 31, 32, 33, 51, 52
Salih Münir Bey, Hariciye Nezâreti
Mektupçusu, Paris Sefiri 32, 36, 52, 57, 59,
63, 66, 67, 68
Salisbury, Lord, İngiltere Başbakanı 18, 19,
20, 21, 27, 28, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45,
46, 47, 48, 61, 63, 64, 66, 67, 69
— kabinesi 31, 40
Salvator, Fransisken Rahip 59
Sandison, İngiltere Sefareti Baştercümamı 19
Sarı Kitap 24, 25, 26, 27, 29, 31, 32, 33, 34,
35, 36, 37, 39, 49, 50, 52, 53, 54, 56, 57,
59, 60, 61
Sason olayları 5, 23, 24, 28, 41, 42, 44, 45
Sason tahkikatı 29
Sazanof (Serge), Rusya Dışişleri Bakanı 84,
87, 90, 91, 93, 94, 97, 100
sefaretler 16
Seyfeddin Bey, Brüksel Osmanlı Sefiri 101
seyyar hakimlik 86
seyyar takip kolları 75
Seyyid Emir Ali, Hindistan Müslümanları
Birliği Londra Şubesi Reisi 77
Sivas 11, 31, 52

Stevenson, İngiliz Parlamenter 30
— heyeti 30, 40
Stockholm 100, 101
— Sefareti 101

Sulh Mahkemeleri Kanunu 86
sulh mahkemelerinin kurulması 58
Suriye 82, 87

Ş

Şakir Paşa, Müşir, Petersburg sefiri, Doğu
vilayetleri Müfettişi 17, 38, 39
şark meselesi 30, 47
Şarl Dilk (Charles Dilke), İngiltere Dışişleri
Bakanlığı Müsteşarı 13
Şefik, Adliye Nezareti memurlarından, Sason
olaylarını tahkik komisyonu üyesi 26
Şiple (Shipley), Sason olaylarını tahkik
komisyonunda görevli İngiliz delege 26
Şişkin, Rusya Hariciye Nazırı 54, 58
Şûrâ-yı Devlet 65, 66

T

T. Tisso (Th. Tissol), İstanbul Fransa Sefiri 12
tahkikat komisyonları 54
Tahsin Bey, Mabeyn-i Hümâyûn Başkâtibi 31,
32
Tahsin Paşa, Bitlis Valisi 27
Talori olayı 24
Tan 88
Tarabya 32, 52
Tarik 25
Tercüme Odası belgeleri 12, 13, 19, 21, 73
Tevfik Paşa, Atina Sefiri, Hariciye Nazırı,
Sadrazam, Londra Sefiri 15, 25, 52, 54, 57,
58, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 73, 74, 76,
77, 80, 82, 83, 94, 96, 99

Tevfik Paşa, Mirlivâ, Sason olaylarını tahkik komisyonu azası 25

Tokat 55

Trabzon 26

Turhan Paşa, Petersburg Sefiri, Hariciye Nazırı 31, 32, 38, 39, 48, 49, 51, 78, 84, 87, 91, 94

Türk-Yunan savaşı 71

Türk-Yunan sınırı 9

Türkçe 32, 36, 85, 98

Türkiye 20, 30, 42, 44, 53, 54, 55, 56, 59, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 77, 98

— Ermenileri 55

— kamuoyu 65

— projesi 90

Türkler 34, 42, 82, 90

tütün vergisi 11

Ü

üçlü ittifak 92

— devletleri 90

V

Van 11, 31, 52, 69, 74, 88, 96

Vangenhaym (Baron von Wangenheim), İstanbul Almanya Sefiri 93

Vayt (William White), Sir, İngiltere'nin İstanbul Sefiri 19

vergi tahsili 10

Vestenenk (Mr. Westenenk), Doğu Anadolu'ya atanan genel müfettiş 100, 101, 102

Viktorya (Victoria), İngiltere Kraliçesi 28

vilâyet jandarması 10

vilâyetler nizamnamesi 11

Vilâyetlerin Genel İdaresi kanunu 86, 89

vilâyetlerin yönetimi 82

Viyana 16, 17, 54, 64, 92, 99

— Alman maslahatgüzarı 99

— sefiri 88

Y

yabancı

— memurlar 94

— müşavir 86

— subaylar 8, 86, 88

— uzmanlar 92

yargı sistemi 82

Yozgat 23

Yunan kralı 16

Yunan sınırı 13

Z

Zimerman (Zimmermann, Tsimmermann), Almanya Dışişleri Müsteşarı 93

ziraat 74

Ziya Paşa, Paris Sefiri 35, 37, 38, 47

Zohrab Efendi, İstanbul Ermeni Mebusu 74, 75

**RAPOR METNİNİN
FOTOKOPİSİ**

II. BÖLÜM

EKLERİN FOTOKOPİLERİ